

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Feyruz Şamilov Faiq oğlu

(MAGİSTRANTIN A.S.A)

“Ərzaq təhlükəsizliyi və əhalinin həyat səviyyəsi” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: İqtisadi nəzəriyyə

Elmi rəhbər:

i.e.d., professor Babayev Ə.P.

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.d., professor Babayev Ə.P.

Kafedra müdiri:

i.e.d., professor Babayev Ə.P.

BAKİ – 2018

Mündəricat

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ, ƏHALİNİN TƏLƏBATI VƏ ONUN ÖDƏNİLMƏSİNİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	5
1.1 Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin nəzəri problemləri.....	5
1.2 Ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin strukturu.....	10
1.3. Əhalinin həyat səviyyəsi və həyat tərzinin mahiyyəti.....	15
II FƏSİL. ÖLKƏNİN AQRAR SAHƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN VƏ ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİNİN TƏHLİLİ.....	18
2.1 Kənd təsərrüfatı istehsalının mövcud vəziyyətinin təhlili.....	18
2.2. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin müasir vəziyyəti.....	27
2.3. Həyat keyfiyyəti və onu müəyyən edən göstəricilər.....	37
III FƏSİL. ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASININ YÜKSƏLDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ.....	47
3.1. Dünya təcrübəsi və xarici ölkələrdə kənd təsərrüfatının inkişafının ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasının əsas istiqamətləri.....	47
3.2. Əhalinin gəlirləri, xərcləri və onun strukturu.....	55
3.3. Ərzaq təhlükəsizliyinin yüksəldilməsi yolları.....	62
Nəticə.....	67
Ədəbiyyat.....	71
Резюме.....	75
Summary.....	76
Referat.....	77

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycanın gələcəyə hədəflənmiş uzunmüddətli inkişaf strategiyası uğurla reallaşır və sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələrini əhatə edir. Qarşıda duran ən başlıca vəzifələrindən biri aqrar sektorda baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərini gücləndirməkdən, bu sahənin respublikanın iqtisadiyyatında, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində rolunu daha da artırmaqdan, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi yollarından ibarətdir. Müasir dünyada gedən islahatlar proqramına uyğun olaraq, Azərbaycanın aqrar sahəsinin təkmilləşdirilməsinin təməli ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Onun elmi və təcrübi əhəmiyyətə malik olan iqtisadi islahatlar proqramına uyğun olaraq, torpaq və əmlakın özəlləşdirilməsi aparılmış və kəndli sahibkarlar üçün əlverişli fəaliyyət mühiti yaradılmışdır. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq dissertasiyanın mövzusu xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin mahiyyəti, prinsipial xüsusiyyətlərinin elmi mahiyyətini açmaq, əhalinin həyat səviyyəsinin mövcud vəziyyətini tədqiq etmək olmuşdur. Məqsəd də vəzifələri açır: Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində yerli istehsalın rolunun artırılmasını imkanlarını öyrənmək və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətlərini müəyyən etmək, onun sosial-iqtisadi rolunu nəzəri cəhətdən qiymətləndirmək olmuşdur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın predmetini ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi və əhalinin həyat səviyyəsi təşkil edir. Tədqiqatın obyektini ərzaq təminatı və əhalinin həyat səviyyəsi yüksəldilməsinin yolları seçilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları. Tədqiqat zamanı Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyindən götürülmüş məlumatlar, dərslilər, sorğular təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi.

- 1) Ərzaq təhlükəsizliyi probleminin mahiyyəti açıqlanmış, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin mahiyyəti və əsas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə cəhd edilmişdir.

- 2) Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində aqrar sektorun rolu obyektiv qiymətləndirilmiş, onlar arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılığın səviyyəsi və dəyişmə meylləri müəyyənləşdirilmişdir. Yaşayış minimumu, pensiya təminatı, ünvanlı sosial yardım sistemini tədqiq etmək nəzərdə tutulmuşdur.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Ölkə əhalisinin ərzaq təhlükəsizliyinin ilk növbədə yerli istehsal hesabına təmin edilməsi, sosial müdafiə tədbirlərin hazırlanması, yoxsulluğun azaldılmasına dair təkliflər öz müsbət təsirini göstərə bilər.

I FƏSİL. ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ, ƏHALİNİN TƏLƏBATI VƏ ONUN ÖDƏNİLMƏSİNİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin nəzəri problemləri

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ərzaq çatışmazlığı probleminin həll edilməsi məqsədilə iqtisadi və hüquqi aspektləri özündə cəmləşdirir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlətin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatının ölkədaxili istehsal hesabına təmin edilməsinə, minimum istehlak səbətinə daxil olan məhsulların azgəlirli təbəqənin tələbatlarının ödənilməsinə yönəlir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlətin digər ölkələrdən ərzaq asılılığını azaldır. Ölkə əhalisinin minimum fizioloji qida norması həcmində tələbatının və onun istehlak qabiliyyətinin təmin edilməsi dövlətin əsas vəzifəsi hesab olunur (28,182). Xarici ticarətdə müsbət saldo əldə etməyə imkan verən ərzağın səviyyəsi,yaxud ölkədə istehlak olunan məhsulun 80% istehsalı təmin olunursa ərzaq təhlükəsizliyi təmin edilmiş hesab olunur (37,s. 238). Ərzaq qıtlığı aşağıdakı hallarda baş verə bilər:

- 1) Dövlətin kənd təsərrüfatı təyinatlı rayonlarının işğal olunması, bədbəxt hadisələr nəticəsində məhsuldar torpaqların azalması;
- 2) İstehlakın aşağı düşməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin yüksək olması, bütün vəsaitlərin yarıdan çox hissəsinin qida məhsullarının xərclənməsi;
- 3) Yerli istehsalçıların aqrar sektoru tərk etməsi, digər dövlətlərin dempinq siyasəti (28, s.183).

Ərzaq məhsulları istehsalının aşağı düşməsi, adambaşına istehsal edilən qida məhsullarının həcmnin azalması, əhalinin istehlak etdiyi kənd təsərrüfatı məhsullarının çeşidinin və keyfiyyətinin müvafiq norma və standartlardan aşağı olması ölkənin ərzaq problemini formalaşdırır. Ərzaq problemi ölkənin ərzaq asılılığı ilə nəticələnir. Ərzaq təhlükəsi dövlətin həm siyasi, həm də iqtisadi suverenliyinə mənfi təsir edir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: “Ölkədə aparılan aqrar islahatların əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının ərzaq təminatını yaxşılaşdırmaq, ölkənin xaricdən gətirilən ərzaq məhsullarına ehtiyacını azaltmaq və Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyini tam təmin etməkdir.”

Beynəlxalq praktikada cəmiyyət üzvlərinin ən təbii tələbatı olan ərzaq məhsullarına olan ehtiyacının qənaətbəxş səviyyədə ödənilə bilməməsi və iqtisadiyyatda ərzaq çatışmamazlığı ərzaq təhlükəsini yaradır.

Ölkə konstitusiyası dövlətin ərzaq təhlükəsizliyin hüquqi əsasını təşkil edir.

Ərzaq təhlükəsizliyini 2 mövqedən dəyərləndirmək olar:

- 1) ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin sosial meyarları;
- 2) ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin iqtisadi meyarları.

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin sosial meyarları əhalisinin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatlarının ödənilməsi imkanları ilə müəyyən edilir. Dövlət aşağıdakı tədbirləri həyata keçirir:

- 1) daxildə istehsal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsullarının təkrar idxal məhsulu kimi dövlətin gömrük sərhədini keçməsinə uyğun qadağalar tətbiq edir;
- 2) ölkə əhalisinin alıcılıq qabiliyyətli tələbini yüksəldir;
- 3) ərzaq məhsullarının qiymətlərini, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların və istehlakçıların maraqlarını tənzimləyir;
- 4) həm daxili, həm də xarici bazarda yerli istehsalçıların rəqabətqabiliyyətini yüksəldir.
- 5) strateji ərzaq məhsulları (taxıl, ət, süd) üzrə idxalın həcmi optimallaşdırır.

Ərzaq təhlükəsizliyi iqtisadi və sosial sabitliyə, ərzaq müstəqilliyinin təmin edilməsinə, ölkənin strateji maraqlarının qorunmasına, idxaldan asılılığının aradan qaldırılmasına, lazımi həcmdə və keyfiyyətdə təminatının yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Ərzaq təhlükəsizliyi və ərzaq təminatı anlayışları bir-birini tamamlayıb ərzaq probleminin həllinə yönəldilmişdir. Real istehlakın tələbatına nisbəti ərzaq təminatı kimi xarakterizə oluna bilər. Ərzaq təhlükəsizliyi eyni zamanda ərzaq itkisi, məhsulun qiyməti, istehlakçının alıcılıq qabiliyyəti, kənd təsərrüfatı məhsullarının bazarda zəruri səviyyədə olması, qidanın keyfiyyəti və yeyinti məhsullarının təhlükəsizliyi ilə əlaqədar olur. Ərzaq təhlükəsizliyi ekoloji, siyasi, sosial, iqtisadi, təbii sahələri əhatə edir. Ərzaq təhlükəsizliyinin aşağıdakı səviyyələrdə təzahür edir (25, s.158):

- 1) Qlobal səviyyədə: Bütün dünyanın ərzaqla təmin edilməsi nəzərdə tutulur.

2) Milli səviyyədə: Dövlət baş verə biləcək fəvqəladə vəziyyət zamanı əhalini ərzaq məhsulları ilə və 2 aylıq istehlak həcmində taxıl ehtiyatı ilə təmin edir.

3) Regional səviyyədə: Əhalinin təminatı, əhalinin məskunlaşması ilə əlaqədar kənd təsərrüfatı məhsullarının balanslaşdırılması, ölkə daxilində ixtisaslaşma əsas götürülür.

4) Ailə, ev səviyyədə: qida ilə təminat, məşğulluq, ailənin gəlirlərinin artırılması nəzərdə tutulur.

Ərzaq təhlükəsizliyi milli təhlükəsizliyin əsasında durur. Dövlətin iqtisadi müstəqilliyində ərzaq müstəqilliyi önəmli yer tutur. Ərzaq müstəqilliyi ölkənin daxili ehtiyatları hesabına öz əhalisini zəruri yaşayış üçün ərzaq məhsulları ilə ehtiyacını təmin etməsinə deyilir. Ərzaq təhlükəsizliyinin əsas məqsədi aşağıdakılar hesab olunur:

- 1) İdxalı azaltmalı;
- 2) Daxili bazarda yerli ərzaq məhsullarının üstünlüyünü təmin etməli;
- 3) Ölkədə istehsalı artırmalı;
- 4) Məhsulların qiymətlərini əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə uyğunlaşdırmalı;
- 5) Əhalini ekoloji təmiz, keyfiyyətli məhsullarla təmin etməlidir.

Dövlət ərzaq təminatçısı kimi milli səviyyədə dövlət ərzaq ehtiyat fondunu formalaşdırır. Dövlət ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün müəyyən müddətə ehtiyat fondunu yaradır. Taxıl ehtiyatları üzrə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə 60 günlük və ya illik istehlakının 17-20% həcmində taxıl ehtiyatı olan ölkənin ehtiyatı FAO tərəfindən təhlükəsiz hesab edilir. Ərzaq təhlükəsizliyi siyasəti 4 prinsiplə qiymətləndirilir (28, s.162):

- 1) Sabitlik. Qida məhsullarının daimi olması nəzərdə tutulur.
- 2) Mövcudluq. Kənd təsərrüfat məhsullarının əsasən daxili resurslar hesabına istehsal olunması, az hissəsinin idxal olunması nəzərdə tutulur.
- 3) Əlyetərlilik. Kənd təsərrüfat məhsullarının alıcılıq qabiliyyəti baxımından hər bir kəs üçün əlçatan olması mühüm hesab olunur.

4) Səmərəli istifadə. Müasir texnologiyalardan istifadə edərək yüksək keyfiyyətinin təmin olması, ərzaq məhsullarının zəruri standartlara uyğun emal olunması, saxlanılması nəzərdə tutulur.

Qida enerjisi ilə tələbatın normal ödənilməli olan kalori, protein, zülal, karbohidratlar və digər maddələrin qidada olan səviyyəsi qida təhlükəsizliyini formalaşdırır. Adambaşına illik gəliri 275 ABŞ dollarından aşağı olan insanlar Dünya Bankının hesablamalarına görə çox kasıb hesab olunurlar. İnsanların gəliri çox aşağı olan ölkələrdə aclıq səviyyəsi yuxarı olur. Orta aylıq gəliri 10 dollardan aşağı olan Afrika və Asiya ölkələri də mövcuddur. Ümumilikdə 100-dən çox ölkə taxıl olan tələbatı idxal hesabına ödəyir (25 s.,164.).

Ərzaq təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsində gün ərzində istehlak edilmiş ərzaq məhsullarının kalorililiyi, onlardakı zülalların, yağların və karbohidratların miqdarı ümumi göstəricilər hesab olunur. Bu amillər insanın fiziki gücünü, normal fəaliyyətini və həyat tərzini formalaşdırır. Əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin iki amilinə daha çox diqqət yönəldilir:

- 1) ərzaq bazarında məhsulların mövcudluğu;
- 2) onların əldə edilməsi üçün maliyyə imkanlarının olması.

Ərzaq təhlükəsizliyi əhalinin sosial müdafiəsinin və dövlətin sosial siyasətin prioritet istiqamətlərindən hesab olunur.

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi daxili məhsulun həcmi, iqtisadi artım səviyyəsi, daxili ehtiyatlar, tələbatlar nəzərə alınmaqla ehtiyacların ödənilməsi imkanları, dövlətin, yerli daxili və xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətliliyi, ölkənin maliyyə sisteminin vəziyyəti, xarici ticarətin strukturu, mütərəqqi texnologiyaların istehsalat tətbiqi kimi faktorlardan asılı olur. Ərzaq məhsulları istehsalına 3 aspektdən baxılır:

- 1) Qlobal səviyyədə. Bütün dünyada baş verən qlobal dəyişiklikləri əhatə edir;
- 2) mikro səviyyədə. Hər bir insanın yaşamaq imkanı ilə əlaqədar olub, onun gəlirlərini, işlə təminatını nəzərdə tutur;
- 3) makro səviyyədə. Dövlət səviyyəsində inkişaf səviyyəsini xarakterizə edir.

Dövlətin digər ölkələrdən ərzaq asılılığını neytrallaşdırmaq ölkənin iqtisadi siyasətinin əsas vəzifəsi hesab olunur. Bununla əlaqədar olaraq dövlət iqtisadi siyasətini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir (25, s.178):

- 1) Əhalinin alıcılıq qabiliyyətini nəzərə alaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin kəskin artmasının qarşısını alır.
- 2) İstehsal məkanının qorunması üçün kompleks tədbirlər həyata keçirir. Məsələn, təbii fəlakət və radiasiya təhlükələrinin qarşısını alır.
- 3) Yerli istehsalçıların aqrar sektorun sahələrini tərk etməsinin qarşısını alır.
- 4) Aqrar sektorun digər dövlətlərdən asılılığını neytrallaşdırır.

Daxili bazarın xarici rəqabətin mənfi təsirlərindən qorunması və yerli əmtəə istehsalçılarının stimullaşdırılması ərzaq təhlükəsizliyinin iqtisadi əsasını təşkil edir. Əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təmin edilməsi dövlətin iqtisadi siyasətində mərkəzi yer tutur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları zəif rəqabətqabiliyyətli olduqlarına görə dövlət onlara mütəmadi olaraq maliyyə dəstəyini göstərir. Avropada kənd təsərrüfatı məhsulunun maya dəyərinin 40 %-ni dövlət ödəyir. Ayrılan subsidiyaların Norveçdə 77 %-i, Finlandiyada 71 %-i, İsveçdə 59 %-i, Yaponiyada 60 %-i, Kanadada 45 %-i, ABŞ-da isə 30 %-i kənd təsərrüfatının payına düşür (25, s. 182).

Azərbaycan Respublikasında 3 dəfə Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı qəbul olunmuş və həyata keçirilmişdir: 1) 1982-ci ildə; 2) 2001-ci ildə; 3) 2008-ci ildə. 1982-ci ildə “1990-cı ilədək olan dövr üçün SSRİ-nin Ərzaq Proqramı və onu həyata keçirmək tədbirləri haqqında” qəbul olunmuş proqram yeməyin strukturunun və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını, əhalinin bütün növ ərzaqla dolğun şəkildə təchiz edilməsini nəzərdə tutmuşdur. Bu proqramda ilk dəfə olaraq insan orqanizmi üçün zəruri olan qida maddələrinin kəmiyyət və keyfiyyəti ön plana çəkilmişdi.

1.2. Ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin strukturu

Ərzaq təhlükəsizliyini təhlil etmək üçün onun sisteminin strukturunu müəyyənləşdirmək əsas məsələ hesab olunur. Ərzaq təhlükəsizliyinin sistemini aşağıdakı aspektlərdə təsnifləşdirmək olar: istehsal aspekti, istehlak aspekti, iqtisadi potensial, xarici ticarət aspekti.

Ərzaq bazarının maddi əsasını kənd təsərrüfatı və qida məhsullarının istehsalı təşkil edir. İstehsal aspekti ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin strukturunda mühüm yer tutur. Ərzaq təhlükəsizliyinin istehsal aspektində meliorasiya və irriqasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi, təbii-iqlim şəraiti, torpaqların münbitliyi əsas rol oynayır. İstehsal aspektini aşağıdakı göstəricilərlə xarakterizə etmək olar:

- 1) Aqrar sektora dövlət büdcəsindən verilən dotasiyaların həcmi;
- 2) Aqropotensial göstəricilər;
- 3) İstehsalın gəlirliliyi;
- 4) İstehsalın iqtisadi səmərəlilik göstəricisi;
- 5) İstehsalçıların aqrar sahədə gəlirlik səviyyəsinin iqtisadiyyat üzrə orta gəlirlərlə müqayisəsi;
- 6) Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının əmək haqlarının iqtisadiyyat üzrə orta əmək haqqının strukturunda xüsusi çəkisi (29,s.207).

İstehsal ölkənin milli ərzaq təhlükəsizliyinə təsir göstərən başlıca amil hesab olunur. İstehsalın prioritet inkişaf istiqamətləri dövlətin kənd təsərrüfatı məhsulları ilə özünütəmin etmə səviyyəsindən asılıdır.İstehsal amili qiymətlərin səviyyəsinə, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə və bütünlükdə ərzaq təhlükəsizliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Yerli istehsal tələbatı ödəmək iqtidarında olmadıqda isə idxal kanallarından istifadə etmək məcburiyyətində qalır.

Adambaşına fizioloji norma çərçivəsində kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbat və onun strukturu istehlak aspektini müəyyən edir. Bu aspekt ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin ilkin göstəricisi hesab olunur. İstehlakın strukturunda idxalın xüsusi çəkisinin yüksəlməsi ölkənin ərzaq müstəqilliyini siyasi və beynəlxalq səviyyədə təhlükə altına qoyur. Əhalinin alıcılıq qabiliyyətli istehlakında ayrı-ayrı məhsulların xüsusi çəkisi

istehlakın mövcud strukturunu formalaşdırır. Adambaşına yerli istehsalın fizioloji tələbat normasına nisbəti ərzaqla özünü təminatmənı xarakterizə edir.

Xarici ticarət aspektində idxalın çəkisi mühüm rol oynayır. Çünki, idxalın səviyyəsi ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində indikator rolunu oynayır. İstehsalın faktiki çatmış səviyyəsi yaxud yeni texnologiyanın tətbiqi ilə istehsalın gələcək artım səviyyəsi ilə dövlətin aqrar potensial göstəricilərini müəyyən etmək olar. Dövlətin aqrar siyasətinin üç əsas tipi fərqləndirilir: 1) ixraca istiqamətlənən aqrar siyasət; 2) idxala əsaslanan liberal aqrar siyasət; 3) proteksionist aqrar siyasət.

Uzun müddət ABŞ-ın aqrar siyasətinin əsas istiqamətini kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının ixracı təşkil etdiyinə görə onun siyasəti ixraca əsaslanan siyasət olmuşdur. ABŞ kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üçün yararlı torpaqları, əlverişli təbii iqlim şəraiti ilə seçilir. Tarixən ABŞ-da dövlətin aqrar siyasətinin əsas istiqaməti torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsi olmuşdur. ABŞ-da ölkənin mərkəzində olan geniş xam torpaq sahəsinin mənimsənilməsi məqsədilə 1862-ci ildə xüsusi dövlət aktı qəbul olunmuşdur. Həmin dövlət aktına əsasən bu torpaqlara köçən hər bir ailəyə 65 hektar torpaq sahəsinin verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Qəbul edilmiş dövlət aktına əsasən, torpaq alanlar beş il ərzində ilk növbədə özlərinin yaşayışı üçün lazım olan bütün binaları tikmək vəzifəsi öhdələrinə götürürdü. Eyni zamanda onlara dövlətin ehtiyat fondundan ucuz qiymətlə əlavə torpaq sahəsi almağa da icazə verilmişdir. Aparılan islahatlardan sonra, istifadəsiz torpaqların kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına cəlb edilməsi üçün geniş və hərtərəfli imkanlar yaradılmış ABŞ-da aqrar siyasətinin sonrakı mərhələsində ölkənin hər bir ştatında elmi-tədqiqat işləri aparmaq və əldə edilmiş yeniliklərin bilavasitə istehsala tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədilə xüsusi universitetlər yaradılmışdır. 1900-1920-ci illər ABŞ-da kənd təsərrüfatının inkişafı dövrü hesab olunur. Qeyd edilən müddət ərzində istifadə üçün yararlı olan bütün torpaq sahələri istifadəyə cəlb edilmiş və qanun üzrə belə torpaqların boş qalması qadağan olunmuşdur. I dünya müharibəsi dövründə dünya bazarında taxıla, ümumiyyətlə dənli bitkilərə olan tələbat yüksək sürətlə artdı. Nəticədə ABŞ-da kənd təsərrüfatının məhsul istehsalçıları yüksək gəlir götürməyə nail oldular. Elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin tətbiqi və fermerlərin

bilik səviyyəsinin yüksəldilməsi kənd təsərrüfatının inkişafına təkan verdi. ABŞ xarici bazara istiqamətləndiyi üçün həddən artıq istehsal nəticəsində qida məhsullarının qiymətləri xeyli aşağı düşmüşdür. Bundan əlavə ABŞ dövləti kənd təsərrüfatında intensiv texnologiyaların tətbiq etməyə başlamışdır. İlk növbədə seleksiya və damazlıq işlərində, kənd təsərrüfatında zərərvericilərə qarşı mübarizədə, yemçiliyin inkişaf etdirilməsində kompleks tədbirlər görülmüşdür. F.Ruzveltin həyata keçirdiyi “yeni kurs” ABŞ-da kənd təsərrüfatının inkişafına təkan verdi. ABŞ-la yanaşı Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya da ixrac yönümlü siyasət aparırlar (29,s.216).

İdxala istiqamətləndirilən aqrar siyasət İngiltərənin təcrübəsində nəzərdən keçirmək olar. Bu ölkə 1972-ci ilə qədər öz keçmiş koloniyaları üzərində iqtisadi asılılığı saxlamaqla azad ticarət sənayesini müdafiə etmişdir. İngiltərə Avropa ittifaqına daxil olana qədər dünyanın müxtəlif ölkələrindən ucuz qiymətə məhsulların heç bir gömrük rüsumunu tərtib etmədən ölkəyə gətirilməsini həyata keçirmişdir. Nəticədə, İngiltərə heç bir gömrük rüsumu ödəmədən Hollandiyadan pendir, Danimarkadan donuz ətə, Fransadan şərab, Kanadadan taxıl, Yeni Zelandiyadan qoyun ətə ixrac etmişdir. İngilis fermerləri idxalın zərərli təsirlərindən müdafiə olunmaq məqsədilə öz məhsullarını daha aşağı qiymətə satmaqla, əvəzində isə çəkmiş olduqları xərcləri ödəmək üçün dövlətdən subsidiyalar almışlar. Nəticə etibarilə, istehlakçılar daha ucuz qiymətə kənd təsərrüfatı məhsulları almaq imkanı əldə edə bilmişlər. İngiltərə 1972-ci ilə kimi, yəni, Avropa İqtisadi Birliyinə daxil olana qədər daxili istehsalçıları müdafiə etməklə dünyada kənd təsərrüfatı məhsulları ilə daha yaxşı təmin edilən bir ölkə kimi tanınmışdır. 1973-cü ildən sonra isə fermerlərə verilən subsidiyalar vergilərlə əvəz edildi. Avropa İqtisadi Birliyinin prinsiplərinə uyğun olaraq əsas məqsəd idxal və ixrac olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərini tənzimləməklə digər ölkələrdə zərərlə işləyən istehsalçılara yardım etmək, onların maraqlarını müdafiə etmək olmuşdur (29,216).

Proteksionist siyasətə özünü təmin etmə siyasəti də deyildir. XIX əsrin axırlarından ABŞ-da ucuz və keyfiyyətli məhsullar istehsal edilməyə başlandı. Nəqliyyatın inkişafı da ABŞ-dan gətirilən məhsulların maya dəyərini aşağı salmağa

başladı. Bununla əlaqədar olaraq Avropa ölkələri öz məhsullarını rəqabətdən qorumaq üçün idxal olunan qida məhsullarına kvotalar tətbiq etdilər. İqtisadi böhran dövründə Avropa dövlətlərində aqrar sektorun tənzimlənməsi ilə əlaqədar dövlət orqanları təsis edildi. Məsələn, 1936-cı ildə Fransada yaranmış Taxıl İstehsalı və Satışı üzrə Dövlət İdarəsi yaradıldı. İdarə taxılın qiymətinə nəzarət etməklə yanaşı xaricdən gətirilən mallara kvotalar tətbiq etməyə başladı.

Avropa dövlətlərində İkinci dünya müharibəsi bitəndən sonra aqrar sektorda Marşall planına uyğun olaraq istehsalın modelləşdirilməsi və sənayeləşdirilməsi prosesinə başlandı. ABŞ-ın isə əsas məqsədi ərzaq məhsullarının yeni satış bazarlarının ələ keçirilməsi, istehsalın ixtisaslaşması sayəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının artırılması olduğundan ABŞ Avropanı kreditlə təmin etməyə başladı. Həmin dövrdə öz yerli kənd təsərrüfatı məhsullarını ucuz idxaldan, birinci növbədə ABŞ-ın ərzaq idxalından qorumaq məqsədilə Avropa dövlətləri də proteksionist siyasət tətbiq etdilər və 1950-1960-cı illərdən etibarən yeni aqrar siyasət həyata keçirməyə başladılar (29,s.219).

Qida təhlükəsizliyinin kəmiyyət göstəricisini istehlak aspekti müəyyənləşdirir. İstehlak aspekti yerli ərzaq bazarında fizioloji qida normasının və onun ödənilməsinin səviyyəsini, ərzaq məhsullarına olan tələbi xarakterizə edir. Fizioloji norma səviyyəsində qidalanma, adambaşına istehlak ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin qiymətləndirilməsinin ilkin göstəricisi kimi təzahür edir. Əhalinin alıcılıq qabiliyyəti istehlakında ayrı-ayrı məhsulların xüsusi çəkisi istehlakın mövcud strukturunu təşkil edir. Adambaşına daxili istehsalın fizioloji tələbat normasına nisbəti ərzaqla özünütəminetməni xarakterizə edir. Ərzaqla özünütəminetmə dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin yüksəldilməsində həlledici rol oynayır (29, s. 207).

Dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində aqrar sahənin istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aqrar sahənin istehsalının iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinə bunları daxil olur:

- 1) adambaşına düşən ümumi məhsul istehsalının səviyyəsi;
- 2) bir hektarın ümumi məhsul istehsalının səviyyəsi ;
- 3) heyvandarlıqda məhsuldarlıq səviyyəsi;

- 4) kənd təsərrüfatı bitkilərinin bir hektarının məhsuldarlığı;
- 5) istehsalın və müəssisələrin rentabelliyi;
- 6) kənd təsərrüfatında fond verimi.

Xarici ticarət aspekti ərzaq təhlükəsiliyinin qiymətləndirilməsi zamanı mühüm meyarlardan biri hesab olunur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakının idxaldan asılılığı ərzaq təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərir. Həm yerli, həm də idxal olunan eyni növ ərzaq məhsullarının satış qiymətləri müəyyənləşdirilərkən yerli əmtəə istehsalçıların müdafiəsi məqsədəuyğun hesab olunur. Bu zaman inkişaf etmiş ölkələrin dempinq fəaliyyətinin qarşısını alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ərzaq və qida məhsullarının idxalının liberallaşması zamanı bu prosesin həm yerli istehlakçılara, həm də istehsalçılara vura biləcəyi zərərin nəzərə alınması mühüm rol oynayır. Dövri olan dəyişən göstəricilər sistemi də ərzaq təhlükəsizliyinin strukturunda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu göstəricilərə müxtəlif ərzaq və qida məhsullarının qiymətlərinin səviyyəsi, heyvandarlığın yemə, sənayenin xammala, dünya dövlətləri əhalisinin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatı və s. aid etmək olar.

İnsanların fəaliyyəti və sağlamlığı üçün zəruri olan ərzaqla təmin olunmaq imkanı ərzaq təhlükəsizliyini müəyyənləşdirir. Ərzaq təhlükəsizlik məsləhətlərini 2 yerə bölmək olar: 1) fizioloji qida olmalarına uyğun olaraq, fərdlərin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi; 2) ölkədə daxili mənbələr hesabına ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi.

Hər bir insanın sağlam və aktiv həyat tərzini sürə bilməsi üçün aşağıdakılar tələb olunur: 1) ölkədə yaşayan insanlar üçün ərzaq məhsullarının iqtisadi cəhətdən əlçatanlığı; 2) qida məhsullarının keyfiyyətli olması, 3) ərzaq təminatının davamlılığı və etibarlılığı; 4) dövlətin ərzaq sisteminin iqtisadi baxımdan müstəqilliyi. Ərzaq təhlükəsizliyin müəyyən edilməsində Qlobal Ərzaq Təhlükəsizliyi İndeksi (QƏT İndeksi) mühüm rol oynayır. Bu indeksin hesablanması 3 göstəricidən istifadə olunur: 1) keyfiyyət, 2) əlçatanlıq, 3) mümkünlük.

1.3. Əhalinin həyat səviyyəsi və həyat tərzinin mahiyyəti

İstənilən dövlətin milli iqtisadiyyatı təhlil edilərkən birinci növbədə vətəndaşların vəziyyəti, onların həyat səviyyəsi nəzərdən keçirilir. Həyat səviyyəsi bütövlükdə əhalinin tələbatının ödənilmə dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Həyat səviyyəsi insanların maddi, mənəvi, sosial tələbatlarının ödənilmə səviyyəsini əhatə edir. Bu ölkədə məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən və hakim mülkiyyət münasibətlərindən asılı olaraq dəyişə bilər. Həyat səviyyəsini müəyyən etmək üçün dünya dövlətlərinin əksəriyyəti BMT-nin müəyyən etdiyi göstəricilər kompleksindən istifadə edir. Həmin göstəricilərə şamil edilir: sosial təminat, istirahətin təşkili, əmək şəraiti və məşğulluq, əhalinin gəlir və xərcləri, mənzil şəraiti, ərzaq məhsullarının istehlakı, ətraf mühitin ekoloji vəziyyəti, ölüm, doğum və digər demografik amillər. Bir çox ölkələrdəki həyat səviyyəsini müqayisə etmək üçün “İnsan inkişafı indeksi”, yaxud “İnsan potensialının inkişafı indeksi” göstəricisi əsas götürülür. “İnsan inkişafı indeksi” təhsil səviyyəsi, gözlənilən orta ömür müddəti, adambaşına düşən ümumi daxili məhsul əsasında hesablanır. İş qüvvəsinin dəyər kəmiyyətini müəyyən edərkən K.Marks ilk dəfə həyat səviyyəsi məfhumundan istifadə etmişdir. K.Marksın qənaətinə görə həyat səviyyəsi yüksək olan ölkələrdə iş qüvvəsinin dəyəri də yüksək olur. Həyat tərzini anlayışı həyat səviyyəsi ilə sıx əlaqədar olsa da onların arasında fərqlər də mövcuddur. Həyat səviyyəsi daha çox ictimai həyatın iqtisadi fəaliyyətlə əlaqəli sahələrini əhatə edir. Həyat tərzini isə sosial fəlsəfi kateqoriya olub, siniflərin, sosial qrupların, fərdlərin mövcud olması əlaqələrini nümayiş etdirir. İnsanların həyat tərzinin formalaşmasının, dəyişməsinin obyektiv əsasını mülkiyyət münasibətləri əks etdirir. Özəl mülkiyyətin hökmranlığı şəraitində həyat tərzini xudpəsəndlik, fərdiyyəçilik cəhətləri aşkar edir. İctimai mülkiyyət şəraitində həyat tərzini qarşılıqlı yardım, yoldaşlıq, kollektivçilik, sosial ədalət prinsiplərini üzə çıxarır. Həyatın dəyəri indeksi birinci dəfə akademik S.Strumilin tərəfindən hələ 1918-ci ildə müəyyən edilmişdir.

Həyat səviyyəsi maddi rifahı müxtəlif göstəricilərlə səciyyələndirir. Bunlara yerinə yetirilmiş xidmətlərin həcmi, mənzil fondunun həcmi, pensiya fondunun ümumi həcmi, əmtəə dövriyyəsinin həcmi, əmək haqqı fondu, sahibkarlıq gəlirləri,

əhalinin nominal gəlirləri aid etmək olar. Həyat səviyyəsi əhalinin həyat şəraitinin əsası hesab olunur. Bununla yanaşı həyat tərzı də həyat səviyyəsini müəyyən dərəcədə xarakterizə edir. İnsan həyatı, sosial qruplar üçün ən vacib amillərdən biri həyatın dolğunluğu, həyat stili, həyat standartları, həyatın keyfiyyəti həyat tərzini əmələ gətirir. Həyat səviyyəsinin mühüm göstəricilərindən biri Ümumi Daxili Məhsul hesab olunur. Ümumi Daxili Məhsul ölkə daxilində istehsal olunmuş əmtəə və xidmətlərin dəyərini ifadə edir. İnsanların həyat səviyyəsi əsasən adambaşına düşən gəlirlərin səviyyəsi və bazarda əmtəə və xidmətlərin təmin olunma səviyyəsi ilə xarakterizə olunur.

Əhalinin banklardakı əmanətləri də gəlirlərin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas göstəricilərindən biri əhalinin əmanətlərinin artım dinamikası hesab olunur. Əmanətə görə verilən faiz əhalidə olan pulların kommersiya mənfəətindən çox olduqda, banklarda saxlanılmasına üstünlük verilir. Əhali əmanətlərinin banklara cəlb olunması məqsədi ilə verilən faiz səviyyəsi inflyasiya səviyyəsi və orta mənfəət normasının cəminə bərabər olmalıdır.

$$D=m+I_N$$

Burada, D – alınan faiz;

m-orta mənfəət norması

I_N =inflyasiya dərəcəsi.

Bu tələblər əhalinin pulun əmanət banklarına qoyulmasına stimül yaradır. Müasir stabilləşmə, iqtisadi artım, tarazlı inkişaf strategiyası əmanətlərin qaytarılmasına təminat və onun faiz haqqının inflyasiyadan asılı olaraq formalaşdırmağı tələb edir.

Həyat səviyyəsinin maddi rifahını səciyyələndirən göstəricilərdən biri də mənzil fondu hesab olunur. Əhalinin təhsil potensialı işçi qüvvənin keyfiyyətinə təsir edən əsas meyarlardan biri hesab olunur. Təhsil potensialı dedikdə, əhali və işçi qüvvəsinin uzun illər boyu topladığı təhsilin adam – il kəmiyyəti, insanda əks olunan biliyin məcmu başa düşülür. Bundan asılı olaraq əhali ali, orta ixtisas, orta, natamam təhsil qruplarına bölünür.

Statistik məlumatlara görə 2016-2017-ci ildə 51 dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərir ki, onlardan 38 dövlət, 13 qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələridir. Tələbələrin sayı 163800, onlardan 150700 əyani, 13100 qiyabi təşkil edir. Əhalinin 10000 nəfərinə hesabı ilə tələbələrin sayı 169, ali təhsil müəssisələrinə qəbul olan tələbələrin sayı 36100 nəfər, onlardan əyaniyə 34100, qiyabiyə 1800 nəfər qəbul olmuşdur, magistraturaya 5100 nəfər qəbul olmuşdur.

Sağlamlıq ən böyük nemətdir və onun göstəriciləri insan inkişafını xarakterizə edən əsas amil hesab olunur. Beynəlxalq təşkilatların insan inkişafını qiymətləndirmək üçün ən çox istifadə etdiyi sağlamlıq göstəriciləri aşağıdakılardır:

- 1) Səhiyyəyə ayrılan xərclər;
- 2) Ömür müddəti;
- 3) Müəyyən yaşa çatmaq ehtimalı olmayan əhali;
- 4) Körpələr arasında ölüm;
- 5) Təmiz içməli suya əli çatmayan əhali;
- 6) 5 yaşına qədər olan uşaqlarda çəkiddə və boyda geriləmə;
- 7) Tibbi xidmətlərə əli çatmayan əhali.

Azərbaycanda həyata keçirilən sosial yönümlü siyasət nəticəsində hal-hazırda hər bir vətəndaş yüksək səviyyəli tibbi xidmətdən yararlanma bilər. Ölkənin bütün regionlarında yaradılmış və yaradılan müasir avadanlıq və peşəkar kadrlarla təchiz edilmiş tibb müəssisələri əhaliyə yüksək səviyyəli tibbi xidmət göstərir.

II FƏSİL. ÖLKƏNİN AQRAR SAHƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN VƏ ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİNİN TƏHLİLİ

2.1. Kənd təsərrüfatı istehsalının mövcud vəziyyətinin təhlili

Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ərzaq təhlükəsizliyində mühüm islahatlar həyata keçirilmiş, onun layiqli davamçısı olan İ.Əliyev müvəffəqiyyətlə davam etdirmişdir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində istehsal amillərinin tənzimlənməsi mühüm rol oynayır. Bunu qeyd etmək lazımdır ki, 1999-cu ilə qədər sovet dövründən qalan 9 növ müxtəlif ödəmə və vergilərin tətbiq olunması istehsal olunan məhsulların ziyanla başa gəlməsi ilə nəticələnirdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1999-cu il 22 mart tarixdə imzaladığı fərmanına əsasən fermerlər vergi və ödəmələrdən azad olundular. Torpaq vergisinin tətbiqində məqsəd dövlət torpaq kadastrı və yer quruluşu tədbirlərini həyata keçirmək üçün lazımı vəsait əldə etmək, torpaqları mühafizə etmək, torpaqların keyfiyyətini və münbitliyini artırmaq, torpaqlardan səmərəli istifadəni təmin etmək olmuşdur (35).

Torpaq yerin üst münbit qatı olmaqla kənd təsərrüfatının əsas istehsal vasitəsi hesab olunur. O, insanları qida, heyvanlar aləmini yemlə, sənayeni isə xammalla təmin edir. Torpağa məxsus xüsusiyyət onun münbitliyidir. Torpağın münbitliyini və bitkilərin məhsuldarlığını artırmaq üçün torpaq rejimləri (temperatur, su-hava, qida, duz, fiziki-kimyəvi, biokimyəvi və oksidləşmə-reduksiya) onların tələblərinə uyğun olaraq tənzimlənir. Torpaq ehtiyatları bütün ölkələrin inkişafı üçün onun varlığının və potensial imkanlarının əsas elementlərindən biri kimi hər bir sərvətin ilk mənbəyi hesab olunur. Torpaqların səmərəli istifadə olunması və münbitliyinin qorunması kənd təsərrüfatının inkişafı üçün geniş imkanlar açır. Torpaqların münbitliyinin sabit saxlanılması və artırılması əhalinin həyat şəraitinin və sağlamlığının təmin edilməsi ilə yanaşı, gələcək nəsil üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Əkin sahələrinin strukturunda dənli paxlalılar xüsusi yer tutur. Belə ki, 2016-cı ildə dənli paxlalıların xüsusi çəkisi 61,3 % təşkil etmişdir. Buğdanın xüsusi çəkisi 36,3 %, arpanın xüsusi çəkisi 21,8 % təşkil edib. Texniki bitkilər 4,5 % təşkil edib ki, pambıq onların içində xüsusi yer tutub 3,2 % təşkil edir. Kartof, bostan və tərəvəz

bitkiləri 10 % təşkil edib ki, tərəvəz onların içində xüsusi yer tutub 4,5 % təşkil edir. Cədvəl 2.1-də əkin sahələrinin strukturu verilmişdir.

Cədvəl 2.1

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri, kateqoriyalar üzrə, 1000 ha					
İllər	Cəmi	o cümlədən			
		dənli və dənli paxlalı bitkilər	texniki bitkilər	kartof, tərəvəz və bostan bitkiləri	yem bitkiləri
Bütün təsərrüfat kateqoriyaları					
2016					
Kənd təsərrüfatı müəssisələri və sair təşkilatlar					
2016					
Fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları					
2016					

(Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, Statistik məcmuə 2017 səhifə, 72)

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə əkin sahələri 2016-cı ildə 1628300 ha təşkil edib ki, bu da 2010-cu illə müqayisədə 2,8 % artım olduğunu göstərir.

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri, 1000 ha,

İllər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2010-cu illə müqayisədə 2016-cı ildə %
Dənli və dənli paxlalılar	968	967,3	1031,4	1074,1	1001,4	952,1		103
Pambıq	30,2	42,8	29,2	23,5	22,9	18,7		170,2
Tütün	1,4	1,4	1,5	1,2	1,1	1,4		171,4
Kartof	65,8	65,2	66	65,3	61,7	61		95,4
Tərəvəz əkin sahələri	81,1	81,1	78,3	77,6	76	77,1		90,9
Ərzaqlıq bostan bitkiləri	31,9	33,2	30	28,5	28	27,9		82,8

(Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, Statistik məcmuə 2017 səhifə, 70)

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələrində dəyişikliklər aşağıdakı kimi müşahidə olmuşdur. 2016-cı ildə 2010-cu illə müqayisədə dənli və dənli paxlalıların 3 %, pambıq 70,2 %, tütün 71,4 % artmış, kartof 4,6 %, tərəvəz 9,1 %, ərzaqlıq bostan bitkilərinin əkin sahələri 17,2 % azalmışdır.

Təhlil göstərir ki, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 75 % istifadə olunub, 25 %-i isə istifadəsiz qalıb. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlarının istifadəsiz qalmasının əsas səbəbi islahat zamanı torpaq paylarının bölgüsündə kompleks yer quruluşu işlərinin və torpaq kadastrının qanunvericilikdə nəzərdə tutulduğu qaydaya uyğun yerinə yetirilməməsidir. Bu səbədən bir çox rayonlarda vətəndaşlara düşən pay torpaqlarının naturada (yerdə) ölçüsündə uyğunsuzluq əmələ gəlmiş (məsələn, torpaq payı sahəsinin eni bir neçə metr, uzunluğu isə bir neçə yüz metr olan sahələr, mülkiyyət hüququnu təsdiq edən sənəddə göstərilən sahənin natura (yerlə) ilə üst-üstə düşməməsi və s.) becərmə və suvarma imkanları (məsələn, ərazinin relyefinin və yerləşməsinin suvarma sistemlərinin əksinə olması) nəzərdən qaçmışdır. Nəticədə həmin torpaqların becərilməsində və suvarılmasında çətinliklər yarandığı üçün istifadəsiz qalmışdır.

Getdikcə əhalinin artması və onun səmərəsiz təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində hər il dünyada 6-7 milyon hektar məhsuldar torpaq itirilir, bununla da əhalinin torpaq ehtiyatları ilə təminat səviyyəsi aşağı düşür. İnsanların təsərrüfat fəaliyyəti müxtəlif səbəblərin təsiri nəticəsində dünya üzrə adambaşına düşən torpaq ehtiyatları ildə 2 %,

yararlı (məhsuldar) torpaq sahəsi 6-7 %-ə qədər azalır. Əhalinin artım tempini nəzərə alsaq dünyada məhsul istehsalı ildə 24-30 milyon ton artırılmalıdır. Hər yeni doğulan bir nəfər üçün ərzaq məhsulları istehsal etməkdən ötrü 0,3 ha torpaq sahəsinin olması labüd hesab olunur (38,s.387).

Respublikamızın ərazisinin 60 %-i dağlıq, 40 % isə düzənlik relyef təşkil edir. Dağlıq ərazilərdə torpaqların eroziya prosesinə məruz qalması, düzənlik ərazilərdə isə şorlaşması kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların səmərəli istifadəsində və məhsul istehsalında həmişə problemlər yaratmışdır. Dağlıq ərazilərinin əkin sahələrində bir ildə eroziya nəticəsində yuyulmuş torpaqların miqdarı tipindən və eroziya dərəcəsindən asılı olaraq 50-60 ton /ha, bəzən 150 ton /ha-a çatır. Belə torpaqlarda məhsuldarlıq aşağı düşür. Torpaqların şorlaşma dərəcələri də bitkilərin məhsuldarlığına mənfi təsir göstərir. Zəif şorlaşmış torpaqlarda bitkinin növündən asılı olaraq məhsuldarlıq 10-20 %, orta dərəcədə şorlaşmış torpaqlarda 40 -50 %, şiddətli (yüksək) dərəcədə şorlaşmış torpaqlarda isə 80 % aşağı olur. Torpaqların şorlaşması məhsulun azalması ilə yanaşı onun keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir (39, s.61).

Ölkənin təbii-iqlim şəraiti kənd təsərrüfatı bitkilərinin bütün il ərzində əkilib becərilməsinə imkan versə də torpaq fondunun 52,4 faizi kənd təsərrüfatına yararlıdır ki, bunun da əksəriyyəti rütubət çatışmayan quraq zonaya aid olduğundan burada suvarma tətbiq etmədən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı mümkün deyildir. Azərbaycanın su ehtiyatları olduqca məhduddur. Belə ki, yerüstü su ehtiyatlarının 70 faizi respublika hüdudları xaricində, 30 faizi isə ölkənin öz ərazisində formalaşır. Quraqlıq illərində yerüstü su ehtiyatlarının azalması, daxili çayların su axınının əsas sərfinin yaz mövsümünə düşməsi və onların əksəriyyətinin axınının tənzimlənməməsi nəticəsində daşqın sularından tam istifadə olunmadan dənizə axması əkin sahələrinin suvarma suyu ilə təmin olunmasını çətinləşdirir.

Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafı bütövlükdə suvarma əkinçiliyinə əsaslanır. Belə ki, bitkiçilik məhsullarının 85-90 faizi, pambıq bitkisinin hamısı suvarılan torpaqlarda becərilir. Suvarma suyunun torpağa verilməsi ilə onun fiziki və kimyəvi

tərkibi dəyişir, üzvi maddələrin asanlıqla parçalanması prosesi gedir və bununlada torpağın hava, duz və istilik rejimi tənzimlənir.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyi dövründə onun diqqət mərkəzində olmuş, eyni zamanda 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasına yenidən hakimiyyətə gəlişi ilə müstəqil ölkəmizdə meliorasiya və su təsərrüfatı özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu sahədə gələcək inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirildi, müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq aqrar-torpaq islahatlarının aparılması geniş vüsət aldı. Meliorasiya və su təsərrüfatı obyektlərində yenidənqurma, bərpa və yeni obyektlərin tikintisi işlərinə başlanıldı. Meliorasiya elminə diqqətlə yanaşanda onun torpaqsüənəşlik elminin ən mürəkkəb hissəsinə mənsubluğu aydın olur.

Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatında bitkiçilik əsas yer tutur. Dənli bitkilərin istehsalı burada mühüm yer tutur. Onlar istifadə xarakterinə görə aşağıdakı qruplara bölünür:

- 1) Ərzaq məqsədilə istifadə olunan:
 - a) Çörək (buğda və çovdar);
 - b) Yarma və paxlalılar (düyü, noxud, qarabaşaq).
2. Yem məqsədilə istifadə olunan (qarğıdalı, vələmir, arpa).
3. Sənaye üçün istifadə olunan (arpa, qarğıdalı).

Dənli bitkilərə əsasən buğda, çovdar, vələmir, arpa, düyü, qarğıdalı və s. aiddir.

Kartof, nişasta, spirt, kartof unu, çips sənayesində xammal və heyvanlar üçün yem kimi işlədilir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 2016-cı ildə Azərbaycanda 62,8 min hektar sahədə kartof əkilmiş, 902,4 min ton məhsul istehsal edilmiş, məhsuldarlıq 140 sen/ha olmuşdur. Bu göstəricilər onu göstərir ki, respublikada kartof məhsuluna olan minimum tələbat tam ödənilir.

Çuğundurun tərkibində 6-25 % şəkər olmaqla, kökümsov bitkinin yarpaqlarından heyvandarlıqda, kökündən isə şəkər sənayesində istifadə edirlər. Naxçıvan MR-da Şərur, Babək, və Kəngərli rayonlarındakı suvarılan torpaqlarda şəkər çuğunduru plantasiyaları əkilib becərilir.

Prezident İlham Əliyev aprelin 5-i 2017-ci ildə Azərbaycanda şəkər çuğunduru istehsalının stimullaşdırılması haqqında fərman imzaladı. Həmin fərmana əsasən şəkər çuğundurunun hər tonuna görə onun istehsalçılara 4 manat məbləğində subsidiya ödənilir.

Cədvəl 2.3

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin istehsalı, 1000 t

İllər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2010-cu illə müqayisədə 2016-cı ildə %
Dənli və dənli paxlalılar o cümlədən:								153,2
Dənlik qarğıdalı	136,1	152,3	181,9	208,2	203,6	214,1	224,0	164,6
Arpa(ilkin çəkiddə)	526,2	632,7	740,4	820,3	700,2	1063,9	954,2	181,3
Buğda	1308,9	1641	1847,5	1893,4	1449,1	1687,7	1851,5	141,5
Pambıq	38,2	66,4	57	45,2	41	35,2		234
Tütün	3,2	3,6	4,3	3,5	2,9	3,5		112,5
Kartof	953,7	938,5	968,5	992,8	819,3	839,8		94,6
Tərəvəz	1189,5	1214,8	1216,2	1236,3	1187,7	1275,3		106,8
Bostan məhsulları	433,6	478	428	429,8	440,9	484,5		107,2
Dən üçün günəbaxan	15,5	19,6	19,7	17,7	19,8	18,4		107,7
Şəkər çuğunduru	251,9	252,9	173,8	187,9	173,3	184,3		124

(Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, Statistik məcmuə 2017, səhifə 74)

2016-cı ildə 2010-cu illə müqayisədə dənli və dənli paxlalıların istehsalı 53,2%, dənlik qarğıdalı 64,6 %, arpa (ilkin çəkiddə) 81,3 %, buğda 41,5 %, pambıq 134 %, tütün 12,5 %, tərəvəz 6,8 %, bostan məhsulları 7,2 %, dən üçün günəbaxan 7,7 %, şəkər çuğunduru 24% artmış, kartofda isə 5,4 % azalma olmuşdur.

Yumşaq və bərk buğda sortlarının potensial məhsuldarlığı (t/ha)

Yumşaq buğda sortları	Potensial məhsuldarlıq	Bərk buğda sortları	Potensial məhsuldarlıq
Pərvan1	4,5-5,0	Mirbəşir 50	5,5-6,0
Mirbəşir 128	6,0-7,0	Qaraqılçıq - 2	7,0-8,0
Tərəqqi	6,5-7,0	Tərtər	6,5-7,0
Azəri	6,5-7,0	Vüqar	6,0-7,0
Əkinçi 84	6,5-7,0	Şiraslan 23	6,0-7,0
Qiymətli 2/17	8,0-10,0	Turan	7,0-7,5
Əzəmətli 95	8,0-9,0	Bərəkətli 95	7,0-8,0
Nurlu 99	8,0-9,0	Əlincə 84	7,5-8,5
Qobustan	8,0-9,0	Qarabağ	7,0-8,0
Şəki 1	5,0-6,0	Tərtər - 2	6,5-7,5
Ruzi 84	4,5-5,5 (Q), 7,0-8,0 (s)	Yaqut	7,5-8,5
Uğur	6,0-7,0		
Aran	7,0-8,0		
Tale 38	8,0-9,0		
Qırmızı-Gül 1	7,0-8,0		
Murov 2	6,5-7,0		
Səba	6,0-6,5		
Murov	6,5-7,5		
Bəyaz	6,0-7,0		
Pirşahin 1	7,5-8,0		
Günəşli	5,0-6,0		
Ağalı	6,0-7,0		
Yeganə	8,0-9,0		
Zirvə 80	8,0-9,0		
Şəfəq 2	7,5-8,0		
Qızıl buğda	5-6		
Fatimə	8,0-9,0		
Fərəhim	4,0-5,0		
Ləyaqətli 80	5,5-6,0		
Pərvin	7,5-8,0		
Marxal	4,5-5,0		
Mahmud 80	8,0		

Mənbə: Cəlilabad Bölgə Təcrübə Stansiyası, Qobustan Bölgə Təcrübə Stansiyası, Tərtər BTS, Şəki Dayaq Məntəqəsinin hesabları əsasında hazırlanmışdır

Yumşaq buğda sortları içərisində ən yüksək məhsuldarlıq 8,0-10,0 t/ha olmaqla Qiymətli 2/17 sortunda, 8,0-9,0 t/ha olmaqla Əzəmətli 95, Nurlu 99, Qobustan, Tale 38, Yeganə, Zirvə 80, Fatimə sortlarında, bərk buğda sortları içərisində yüksək məhsuldarlıq 7,5-8,5 t/ha olmaqla Yaqut, Əlincə 84, 6,5-7,5 t/ha olmaqla Tərtər –2, 7,0-7,5 t/ha olmaqla Turan sortlarında müşahidə olunmuşdur.

Ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin etmək məqsədilə istehlaka uyğun ərzaq məhsullarının tarazlaşdırılması əsas istiqamət kimi müəyyən edilib həyata keçirilir. Bunun üçün ərzaq ehtiyatı balansı aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir: daxili stehsalın 80-85%, idxalın 15-20%, ixracın payına 15-20% düşür. Aqrar bazarın əsas seqmentini taxıl, kartof, tərəvəz, bostan, meyvə, üzüm, ət, süd, yumurta, bitki yağı, balıq və s. təşkil edir.

Cədvəl 2.5

Əsas malların idxalının dinamikası, miqdarı (min ton)

Malların adı					2016	2012-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə %
İribuynuzlu heyvan əti		,1	,4	,1	,2	135,5
Quş əti və onun əlavə məhsulları	,2	,6		,3	,4	238,3
Kərə yağı və digər süd yağları və pastaları,				,8	,3	134,1
	,2	,5	,4	,8	3	303,5
əzə tərəvəz	,7	,4	,7	,5	,9	82,5
əzə meyvə	,2	,2	,1	,9	,2	146,6
	,6	9	,1	,5	,6	165,2
Buğda	,4	,5	,2	,4	,6	117,1
Qarğıdalı	,3	,8	,3	,7	0,9	102,9
	,7		,1	,6	,2	272,5
Buğda unu	,2	,4	4	,8	,7	24,1
Bitki yağları	,2	,5	,5	,2	,4	111,4
Xam şəkər və şəkər						97,4
əmulatları	,8	,9	,5	,1	,7	179
	,5	,3	,9	,1	,7	113,3

Mənbə: Azərbaycanın xarici ticarəti, 2017, səhifə 71

2012-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə əsas malların idxalı aşağıdakı kimi olmuşdur: İribuynuzlu heyvan əti 35,5%, kartof 203,5 %, təzə meyvə 46,6 %, çay 65,2 %, buğda 17,1 %, qarğıdalı 2,9 %, düyü 172,5 %, bitki yağları 11,4 %, marqarin, qida üçün yararlı digər qarışıqlar 49,2 %, ət kolbasası və digər analogi məhsullar 190,5 %, makaron məmulatları 79 %, tütün 13,3 % artmış, təzə və dondurulmuş balıq 6,7 %, süd və qaymaq 35 %, quş yumurtaları 13,7 %, təzə tərəvəz 17,5 %, buğda unu 75,9 %, ət və balıq konservləri 40,6 %, xam şəkər və şəkər 2,6 %, şəkərdən hazırlanan qənnadı məmulatları 21,8 %, şokolad və şokolad məhsulları 33,6 %,

meyvə və tərəvəz konservləri 24,5 %, meyvə və tərəvəz şirələri 25,6 %, siqaret 31 %, xörək duzu, digər duz və duz məhlulları 35,7 % azalmışdır.

Cədvəl 2.6

Əsas malların ixracının dinamikası(min ton)

Malların adı					2016	2012-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə %
Pambıq lifi, min ton	,1	4	0,3	,6	,1	83,9
Pambıq ipliyi, min ton	,3	2	,9	,4	,4	112,6
Hidrogenləşdirilmiş piylər və yağlar, min ton	,6	,1	,6	,5	,8	9,6
min ton	,8	,9	,5	,7	,2	65
təzə tərəvəz, min ton	,6	,5	,7	,3	,5	228
təzə meyvə, min ton	,4	,2	7	3	,3	97,3
min ton		,6	,4	,3	,1	16,2
Buğda unu, ton						40
Bitki yağları, min ton	,4	7	,4	,5	,3	30,7
Marqarin, qida üçün yararlı digər qarışıqlar, min ton	8	,2	,9	,2	3	16,5
Şəkər, min ton	0,2	0,2	0,3	0,2	0,1	51
ə və tərəvəz şirələri, min ton	,3	,7	,6	,9	,8	91,3
ə və tərəvəz şirələri, m	,6	,8	,4	,7	,1	71

ərbaycanın xarici ticarəti, 2017, səhifə 80

2012-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə əsas malların ixracı aşağıdakı kimi olmuşdur: Pambıq ipliyi 12,6 %, təzə tərəvəz 128 %, siqaret 112,7% artmış, azalmış, pambıq lifi 16,1 %, hidrogenləşdirilmiş piylər və yağlar 90,4 %, kartof 35 %, təzə meyvə 2,7 %, çay 83,8 %, buğda unu 60 %, bitki yağları 69,3 %, marqarin, qida üçün yararlı digər qarışıqlar 83,5 %, şəkər 49 %, meyvə və tərəvəz konservləri 8,7 %, meyvə və tərəvəz şirələri 29 %azalmışdır.

2.2. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin müasir vəziyyəti

Ərzaq təhlükəsizliyi dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin tərkib hissəsi hesab olunur. Bir çox iqtisadçıların fikrincə praktikada ərzaq təhlükəsizliyini yalnız dövlətin hərbi təhlükəsizliyi müqayisə etmək olar. Hərbi təhlükəsizliyinin yetərincə təmin edilməməsi ölkənin ərazi bütövlüyünün itirilməsinə gətirib çıxartdığı kimi, ərzaq təhlükəsizliyinin zərbə altına düşməsi ölkənin daxili bazarının xarici əmtəə istehsalçılarının hegemonluğuna məruz qalması ilə nəticələnir. Ərzaq təhlükəsizliyi ölkənin ərzaq bazarının qorunmasını və bazarın tələbatının daxili mənbələr hesabına ödənilməsini, aqrar sferanın maddi-texniki resurslara olan ehtiyaclarının yerli istehsal hesabına təmin edilməsini aqrar sferanın tədiyyə balansında müsbət saldonun yaradılmasına nail olunmasını özündə əks etdirir. Ərzaq təhlükəsizliyi hər bir insanın daimi sağlam və məhsuldar həyat tərzini üçün ərzaqla kifayət qədər təmin edilməsini nəzərdə tutur. Ölkənin aqrar ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsini aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirmək məqsədəuyğun olar:

- 1) ərzaq istehsalı sahəsində vergi güzəştlərinin tətbiqi;
- 2) istehlakçıların müdafiəsinin gücləndirilməsi;
- 3) kənd təsərrüfatı gəlirliliyinin və rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
- 4) xərclərin strukturunda ünvansız sosial müavinətlərin verilməsinin, malların alınması və xidmətlərin göstərilməsinin məhdudlaşdırılması;
- 5) təhsilə, sosial müdafiəyə, elmə, səhiyyəyə, mədəniyyətə və iqtisadi inkişafa xərclərin artırılması;
- 6) ixraca yardım fondunun yaradılması.

Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün istehsalın kimyalaşdırılması, intensivləşdirmənin lazımi səviyyəsi, əməyin stimullaşdırılması, əmək təşkilinin mütərəqqi formalarının tətbiqi, istehsal sahələrinin səmərəli əlaqələndirilməsi, məhsul satışı qiymətlərinin təkmilləşdirilməsi, istehsal məsrəflərindən və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması, maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, istehsal prosesinin avtomatlaşdırılması və kompleks mexanikləşdirilməsi tələb olunur.

İnsan səhhətinin qorunmasında və ətraf mühitin mühafizəsində ekoloji təmiz məhsul istehsalı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ekoloji təmiz sözü- eko, bio, orqanik

mənalarını verir. Ekoloji kənd təsərrüfatı standartlarının tələblərinə cavab verən məhsullar nəzərdə tutulur. İlk dəfə 1924-cü ildə avstraliyalı alim R.Steyner tərəfindən “biodinamik kənd təsərrüfatı” adlı nəzəriyyəsində ekoloji təmiz termini işlədilmişdir. Ərzaq təhlükəsizliyinin idarə edilməsi ilə Təhlükəli Amillərin Təhlili və Kritik nöqtələrə nəzarət (MACCP) adlı beynəlxalq təşkilat əhalinin keyfiyyətli, sağlamlıq üçün yararlı, ekoloji təmiz məhsul ilə təmin edilməsi problemi ilə məşğul olur və bu məhsullara nəzarəti həyata keçirir. Ölkəmizdə bu sahədə Gəncə Aqrobiznes Assosiasiyası fəaliyyətə başlayıb. Respublikada ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları becərilir və bu sahələr genişlənir. Azərbaycan Respublikasında ilk ekoloji sertifikatlaşdırma orqanı olan AZEKOSERT fəaliyyətə başlayıb və bir çox ekofermerlərə sertifikatlar verilmişdir. Ekoloji təmiz məhsul istehsalı ilə “Miri Pak” və “Azərsun Holding” şirkətlər qrupunun müəssisələri məşğul olurlar (47).

Məhsul istehsalının artırılmasına baxmayaraq mövcud potensialdan tam istifadə edilmir. Cədvəl 2.7-də kənd təsərrüfatı bitkilərinin faktiki və potensial məhsuldarlığının müqayisəsi verilmişdir.

Cədvəl 2.7

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin faktiki və potensial məhsuldarlığının müqayisəsi
(sent/ha)

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin adı	Potensial ehtiyatlar	Fakt					2016-cı ildə potensial ehtiyatlara % nisbəti
		2000	2005	2010	2015	2016	
Taxıl	60	23,8	26,5	20,7	31,5	30,6	51
Kartof	300						46,7
Tərəvəz	350	133	140	142	158	159	45,4
Bostan	200	98	121	137	174	176	88
Meyvə	150	61,9	73,9	70,6	71,4	65,7	43,8
Üzüm	170	35,8	61,8	74,7	86,6	74,4	43,8
Çay	25	2,0	2,5	9,4	12,4	14,1	56,4

(Azərbaycanın kənd təsərrüfatı səhifə 74, 82,89, 122, 553)

Cədvəldən göründüyü kimi, taxılın 51%, tərəvəzin 45,4 %, bostan bitkilərinin 88 %, meyvənin 43,8 %, üzümün 43,8%, çayın 56,4 % potensial ehtiyatlarından istifadə olunur.

Əsas istehsal fondları ilə təmin edilmə səviyyəsi, onların məhsuldar istifadəsi və quruluşunun təkmilləşdirilməsi kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə səbəb olur. Texnikanın səmərəli istifadə olunması, əsas vəsaitlər ilə dövrüyyə vəsaitləri arasında nisbətlərin optimal səviyyəsi, texniki kadrlarla təmin olunması əmək məhsuldarlığı üçün önəmli rol oynayır. Cədvəl 2.8-də kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı verilmişdir:

Cədvəl 2.8

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı s/ha, 100kq/ha

İllər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2010-cu illə müqayisədə 2016-cı ildə %
Dənli və dənli paxlalılar	20,7	25,4	27,2	27,5	24	31,5		147,8
Pambıq	12,7	15,5	19,5	19,3	17,9	18,8		136,2
Tütün	24	24,9	27,9	28,4	25,8	25,4		63,3
Kartof	145	144	147	152	133	136		96,5
Tərəvəz	142	146	150	154	152	158		112
Üzüm						86,6		99,6
Çay				12		12,4		150
Bostan məhsulları	137	144	143	151	157	174		128,5

(Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, Statistik məcmuə 2017 səhifə 75, 90, 468,470,)

2016-cı ildə 2010-cu illə müqayisədə kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı müsbət dəyişikliklər olmuşdur. Dənli və dənli paxlalılarda 47,8% , pambıqda 36,2 %, tərəvəzdə 12 %, Çayda 50 %, Bostan məhsullarında 28,5 % artım, tütündə 36,7 %, kartofda 3,5 %, üzümdə 0,4 % azalma olmuşdur.

Heyvandarlıq kənd təsərrüfatının əsas tərkib hissələrindən biri hesab olunur. Heyvandarlıq süd, ət, yumurta, yağ kimi həyatı əhəmiyyət kəsb edən zəruri yüksək kaloriyalı ərzaq məhsulları verir, yeyinti və yüngül sənayeni qiymətli xammalla (yun, dəri və s.) ilə təmin edir.

Məhsul satışından, iş və xidmətlərdən əldə olunan pul gəlirlərindən məhsul vahidinə, iş və xidmətlərə çəkilən xərclər çıxıldıqdan sonra yerdə qalan məbləğə mənfəət deyilir. Təsərrüfat fəaliyyətindən əldə olunan mənfəətin həcmi istehsalın gəlirliliyini formalaşdırır. Cədvəl 2.9-da kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri verilmişdir:

Cədvəl 2.9

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri

					2016	2010-cu illə müqayisədə 2016-cı ildə %
əssisələrin sayı, vahid						77,9
ədən:						
əlirlə işləyənlər						79,6
ziyanla işləyənlər						59,8
Ümumi gəlir (faktiki qiymətlərlə), min manat						166,4
əliri, min manat						272,1
ə ə						121,6
ənd təsərrüfatı məhsullarının, iş və xidmətlərin satışından əldə edilən gəlir, min manat						321,8
əhsulları üzrə						454,7
heyvandarlıq məhsulları üzrə						240,6
ənd təsərrüfatı məhsullarının, i						144,8
əhsulları üzrə						
heyvandarlıq məhsulları üzrə						112,4

(Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, Statistik məcmuə 2017 səhifə 101)

Cədvəldən göründüyü kimi, 2016-cı ildə 2010-cu illə müqayisədə ümumilikdə müəssisələrin 22,1 %, gəlirlə işləyənlərin 20,4 %, ziyanla işləyənlərin sayı isə 40,2 % azalmışdır. Ümumi gəlir 66,4 %, balans gəliri 172,1 %, bütün maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti üzrə rentabellik isə 21,6 %, kənd təsərrüfatı məhsullarının, iş və xidmətlərin satışından əldə edilən gəlir 221,8 %, bitkiçilik məhsulları üzrə gəlir 354,7 %, heyvandarlıq məhsulları üzrə gəlir 140,6 %, kənd təsərrüfatı məhsullarının, iş və xidmətlərin rentabelliği 44,8 %, bitkiçilik məhsulları üzrə rentabellik 45%, heyvandarlıq məhsulları üzrə rentabellik 12,4 % artmışdır.

Rentabellik (zərərlik) səviyyəsi gəlirin (ziyanın) satılmış məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyərində faiz nisbəti ilə xarakterizə edilir. Rentabellik istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin zərərli və ya gəlirli olduğunu göstərir. (39.s.237). Cədvəl 2.10-da kənd təsərrüfatı müəssisələrinin satdıqları məhsulların rentabellik səviyyəsi göstərilmişdir:

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin satdıqları məhsulların rentabellik səviyyəsi, %

İllər	Taxıl (qarğı dalıslı	Pam bıq	Şəkər çuğun		ə		əki artımı			
								ə keçİ		quş
		-							-	
									-	
									-	
2016									-	

(Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, Statistik məcmuə 2017 səhifə 102)

Cədvəldən göründüyü kimi, 2016-cı ildə ən yüksək rentabellik səviyyəsi kartofda 261,1%, sonra şəkər çuğundurunda 71 %, taxılda isə (qarğıdalıslı) 45,8 % təşkil etmişdir. Heyvandarlıqda isə ən yüksək rentabellik qoyun və keçidə olub 27,8 % təşkil etmişdir.

Bunu da qeyd etmək olar ki, rentabellik maliyyə vəziyyətini qismən əhatə edir. Bu da onunla izah olunur ki, sahibkar istehsal etdiyi kənd təsərrüfatı məhsullarının təsərrüfatdaxili istehlakından (təsərrüfatın, ailə üzvlərinin və özünün ehtiyacları) artıq qalan hissəsini bazara çıxarır. Nəticədə, istehsal olunan ərzaq məhsullarının əhəmiyyətli bir hissəsi kəndli ailələrinin istehlak tələbatının ödənilməsinə sərf olunduğundan rentabelliğin hesablanmasında nəzərə alınmamış qalır. Fərdi sahibkarların təsərrüfatında ailə üzvləri tərəfindən yerinə yetirilmiş işlərə görə əmək haqqının hesablanmaması nəticəsində rentabellik kənd təsərrüfatı müəssisələri ilə müqayisədə dəfələrlə yüksək olur (39,s.239).

Quşçuluq heyvandarlığın mühüm sahəsi olub ərzaq məhsulları, ət və yumurta istehsalında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Quşçuluq tez yetişkənliyiylə fərqlənir. 4,5-5 aylıqdan başlayaraq il ərzində toyuqlar 250-300 yumurta verir (81,s.324). Heyvandarlığa yemlərə olan tələbat mal-qaranın baş hesabı ilə sayından, onların çəkisindən, yaş və cins tərkibindən, istehsal ediləcək məhsulun həcmindən asılı olaraq müəyyən edilir. Mal istehsalının (diri çəkiddə) bir kiloqramının çəki artımına norma üzrə 15,5 kq yem vahidi, qoyun ətinə 15,1 kq donuz ətinə 8,3 kq, quş ətinə 7,2

kq, yuna 100 kq, südə 1,27 kq, 10 ədəd yumurta istehsalına isə 4,5 kq yem vahidi tələb olunur. Norma üzrə tələb olunan yem vahidinə dəyişikliklər ola bilər. Bu yalnız yem vahidində olan proteinlərin miqdarından asılı olaraq baş verə bilər. Cədvəl 2.11-də ətin növlər üzrə istehsalı verilmişdir:

Cədvəl 2.11

Ətin növlər üzrə istehsalı, kəsilmiş çəkiddə, bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə, 1000 t

İllər	Ət ə	ədən			
		əti	ə keçi əti	əti	quş əti
2016					
2010-cu illə müqayisədə 2016-cı ildə %	123,3	116,5	107,4	62,5	154,8

(Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, Statistik məcmuə 2017 səhifə 166)

Cədvəldən göründüyü kimi 2016-cı ildə 2010-cu illə müqayisədə cəmi ət istehsalı 23,3 %, mal əti 16,5 %, qoyun və keçi əti 7,4 %, quş əti 54,8 % artmış, donuz əti isə 37,5 % azalmışdır.

Son hesablamalara görə, təxminən 793 milyon insan və ya dünya əhalisinin 10,8 % -i aclıqdan əziyyət çəkir. Afrikanın Saxara səhrasından cənuba, Asiyanın cənubu, Karib körfəzi ölkələrində aclıqdan əziyyət çəkənlərin sayı yüksək olub, əhalinin 14 % -dən çoxunu əhatə edir (50).

Cədvəl 2.12

Əsas ərzaq məhsullarının istehsalı, adambaşına il ərzində, kq

İllər	Taxıl (təmiz çəkiddə)	Kartof	Tərəvəz	Ərzaqlıq bostan bitkiləri	Şəkər çuğunduru (sənaye emalı üçün)	Meyvə və giləmeyvə
2010	218	107	133	49	28	82

2011	265	104	134	53	28	85
2012	298	106	133	47	19	88
2013	310	107	133	46	20	92
2014	247	87	126	47	18	90
2015	307	88	134	51	19	93
2016						
2010-cu illə müqayisədə 2016-cı ildə %	142,2	87,8	99,2	97,9	114,2	112,1

(Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, Statistik məcmuə 2017 səhifə, 100)

Əsas ərzaq məhsullarının istehsalı, adambaşına 2016-cı ildə 2010-cu illə müqayisədə taxıl (təmiz çəkiddə) 42,2 %, şəkər çuğunduru (sənaye emalı üçün) 14,2 %, meyvə və giləmeyvə 112,1 % artmış, kartof 12,2 %, tərəvəz 0,8 %, ərzaqlıq bostan bitkiləri 2,1 % azalmışdır.

Cədvəl 2.13

Qida məhsullarının istehlakı (il ərzində hər nəfərə, kiloqram)

	2010				2016	2010-cu illə müqayisədə 2016-cı ildə %
Ət və ət məhsulları (ətə çevirməklə)	31,5	33,8	33,8	33,9	33,5	106,3
və süd məhsulları (südə çevirməklə)	292,5	285,0	274,2	272,1	270,7	92,5
Yumurta, ədəd	131,0	155,0		158,0	158,0	120,6
Qənd və qənnadı məmulatları	31,5	31,5	30,6	30,2	30,2	95,9
Bitki yağları	8,8	9,9	10,3	10,4	10,5	119,3
Balıq və balıq məhsulları	6,9	7,1	7,2	7,3	7,2	104,3
Kartof	54,6	64,2	71,3	71,8	72,3	132,4
Tərəvəz və bostan məhsulları	87,1	103,8	106,4	106,5	106,6	122,4
Meyvə və giləmeyvə, üzüm	65,0	75,2	77,2	78,0	78,2	120,3
rək, un məmulatları, yarmalar, düyü və paxlalılar (un hesabı ilə)	153,4	141,6	139,8	138,4	138,3	90,2

Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2017, səhifə 347

Cədvəldən göründüyü kimi, 2016-cı ildə 2010-cu illə müqayisədə adambaşına ət və ət məhsullarının istehlakı 6,3 %, yumurtanın 20,6 %, bitki yağlarının 19,3 %, balıq və balıq məhsullarının 4,3 %, kartofun 32,4%, tərəvəz və bostan məhsullarının 22,4 %, meyvə və giləmeyvənin, üzümün 20,3 % artmışdır. Süd və süd məhsullarının

istehlakı 7,5 %, qənd və qənnadı məmulatlarının 4,1 %, çörək, un məmulatları, yarmalar, düyü və paxlalıların 9,8 % azalmışdır.

Əhalinin alıcılıq qabiliyyətindən asılı olmayaraq öz tələbatının tam və dolğun şəkildə ödənilməsi aqrar siyasətin əsas məqsədi hesab olunur. Ərzaq təhlükəsizliyinin müəyyən edilməsində istehlak səbəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dəyər ifadəsində minimum fizioloji norma çərçivəsində istehlakın ümumi məbləğini əks etdirən anlayışa minimum istehlak səbəti deyilir. Cədvəl 2.14 minimum istehlak səbəti üzrə əsas növ ərzaq məhsullarının istehlak normaları, qida məhsullarının istehlakı və onların müqayisəsi verilmişdir:

Cədvəl 2.14

Qida məhsullarının istehlakı

Göstəricilər	Minimum istehlak səbəti üzrə əsas növ ərzaq məhsullarının istehlak normaları (Orta hesabla bütün əhalinin hər nəfəri üçün)	Qida məhsullarının istehlakı (il ərzində hər nəfərə, kiloqram) 2016-cı il	Faktiki istehlakın normaya görə fərqi	Faktiki istehlakın norma ilə müqayisəsi (%-lə) 2016-cı il
Çörək və çörək məhsulları (una çevirməklə)kq		138,3	12,1	109,6
kq				142,6
ərvəz və bostan məhsulları, kq				109,9
ə və giləmeyvə, kq				
Ət və ət məhsulları, kq				106,3
ə süd məhsulları (südə çevirməklə)litr				116,5
Balıq və balıq məhsulları, kq				93,5
, ədəd				103,3
Şəkər və qənnadı məmulatları (şəkərə çevirməklə)				173,6
Bitki yağları, marqarin və digər piylər, kq				107,1
ərə yağı, kq		-		

Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2017, səhifə 347

Cədvəldən göründüyü kimi, 2016-cı ildə norma ilə müqayisədə çörək və çörək məhsulları (una çevirməklə) 9,6 %, kartof 42,6%, tərəvəz və bostan məhsulları 9,9 %,

meyvə və giləmeyvə 70 %, ət və ət məhsulları 6,3 %, süd və süd məhsulları 16,5 %, yumurta 3,3 %, şəkər və qənnadı məmulatları (şəkərə çevirməklə) 73,6 %, bitki yağları, marqarin və digər piylər 7,1 % artıq istehlak olunmuşdur. Balıq və balıq məhsullarında isə 6,5 % azalma olmuşdur.

Qida məhsullarının qıtlığı məsələsi rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulmasından, istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətindən, bazarda qiymətlərin səviyyəsindən asılı olub mühüm əhəmiyyət kəsb edir. FAO və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının tədqiqatlarına əsasən, hər bir adamın gündəlik ərzaq istehlak norması 2400-2500 kkal hesab olunur. Bu göstərici 1800 kkal-a düşdükdə ərzaq qıtlığı, 1000 kkal olduqda isə aclığın mövcud olduğu kimi qiymətləndirilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə normal istehlak normasının faktiki səviyyəsi 3400 kkal-a çatır.

Cədvəl 2.15

Bitkiçilik məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi, faiz

							2016
ənlilərin cəmi							
buğda							
qarğıdalı							
ələmir							
ənlilər							
Paxlalılar							
ərəvəz							
əhsulları							
ə və giləmeyvə							

(Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, Statistik məcmuə 2017, səhifə 111)

Cədvəldən göründüyü kimi, 2016-cı ildə meyvə və giləmeyvə məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi 116,4 % olmaqla ən yüksək göstəriciyə malik olmuşdur. Buğda məhsulunda təminat 2010-cu ildə 48,9 % idisə, 2016-cı ildə 52,9 % təşkil edib.

Cədvəl 2.16

Heyvandarlıq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi, faiz

--	--	--	--	--	--	--	--

ə quş əti							
əti və ət məhsulları							
əti və ət məhsulları							
əti və ət məhsulları							
quş əti və ət məhsulları							
ə süd məhsulları							
Balıq və balıq məhsulları							

(Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, Statistik məcmuə 2017 səhifə, 155)

Cədvəldən göründüyü kimi, 2016-cı ildə heyvandarlıq məhsulları ilə özünü təmin etmə səviyyəsində yumurta 98,8 % təşkil etdiyinə görə ən yüksək göstəriciyə malik olub. Süd və süd məhsullarında 2010-cu ildə özünü təmin etmə səviyyəsi 70,4 % təşkil edirdisə, 2016-cı 2016-cı ildə 17,3 % artaraq 87,7 % təşkil etmişdir. 2010-cu ildə quş əti və ət məhsullarında 70,6 % idisə, 2016-cı ildə 8,5 % artaraq 79,1 % təşkil etmişdir. Balıq və balıq məhsullarında 2010-cu ildə 76,6 % idisə, 2016-cı ildə 5,7 % artaraq 82,3 % təşkil etmişdir.

Cədvəl 2.17

Kənd təsərrüfatının texnika ilə təminatı

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2010-cu illə müqayisədə 2016-cı ildə %
1000 ha əkinə traktor düşür, ədəd	13,4	13,3	12,8	13,9	14,3	7,7	10,5	78,3
Bir traktora düşən əkin, ha	75	75	78	72	70	129	96	128

(Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, Statistik məcmuə 2017 səhifə, 66)

2010-cu illə müqayisədə 2016-cı ildə % 1000 ha əkinə düşən traktorların sayı 21,7 % azalmasına baxmayaraq, 2015-ci illə müqayisədə 36,4 % artmış, bir traktora düşən əkin sahəsi isə 28 % artmışdır.

Cədvəl 2.18

Respublika üzrə texnika və avadanlıqların statistikası

Sıra №si	Texnika və avadanlıqların adı	Saz	Nasaz	Yararsız	Texniki baxışa təqdim edilməyən	Cəmi	O cümlədən	
							Lizinq	Şəxsi

1	Tırtıllı Traktor	774	426	316	591	2107	56	2051
2	Təkərli Traktor	13654	3258	1587	6681	25180	4562	20618
4	Taxılıyğan Kombayn	1081	387	442	1217	3127	1156	1971

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Baş Dövlət Texniki Nəzarət Müfəttişliyi (2017-ci il mart)

Cədvəl 2.19

Kənd təsərrüfatının texnika ilə təminatı və tələbatı

	Norma	Respublika üzrə		
		Norma	Faktiki	Ödənmə (%)
1000 ha əkinə traktor düşür, ədəd	27,6	44941	25384	56,5
1 traktora düşən əkin, ha	37	37	64	173
1000 ha taxıl sahəsinə taxılıyğan kombayn düşür (ədəd)	9,1	9077	2685	29

Mənbə: Müəllifin tərtib etdiyi cədvəl.

Cədvəldən göründüyü kimi 19557 ədəd traktor, 6392 ədəd kombayn tələbat var.

2.3. Həyat keyfiyyəti və onu müəyyən edən göstəricilər

Həyat keyfiyyəti sosiologiya, səhiyyə, iqtisadiyyat və siyasət sahələrini əhatə edir. Onun həyatını xarakterizə edib, müəyyən meyarlarla məmnunqalma səviyyəsini xarakterizə edir. Bu anlayış özünə obyektiv və subyektiv faktorları daxil edir. Bura eyni zamanda həyat səviyyəsindən əlavə, səhiyyə, gözlənilən ömür müddəti, ətraf mühitin mühafizəsi, məişət təminatı, qida, sosial şərait, mədəni və mənəvi tələbatların ödənilmə səviyyəsi, psixoloji vəziyyət aid olur. Həyat keyfiyyətinə insanın sağlamlığı, cəmiyyətdə kommunikativ qabiliyyəti, psixoloji və sosial vəziyyəti, seçimi və azad fəaliyyəti, psixoloji gərginlik, istirahətin təşkili, təhsilin səviyyəsi, mədəni irsin zənginliyi təsir göstərir.

Postsənaye cəmiyyətinə keçid dövründə qeyri-maddi aspektlərin ödənilməsi ön plana çıxır. Nobel mükafatı laureatları C.Stiqlits və A.Senin rəhbərlik etdiyi iqtisadi fəaliyyətin və sosial inkişafın əsas göstəriciləri üzrə kommissiyanın 2009-cu ildə nəşr etdirdiyi hesabatda həyat keyfiyyətinin cəmiyyətin iqtisadi inkişafının əsas meyarı olduğu qeyd edilib.

Sosioloqların fikrincə yüksək həyat keyfiyyəti özünə daxil edir:

1) Ömür müddəti, yüksək səhiyyə xidmətləri;

- 2) Əmtəə və xidmətlərin lazımi səviyyədə istehlakı, maddi nemətlərin əlyetərliyi;
- 3) Sosial münasibətlərin təminatı, təhlükəli ictimai münasibətlərin yoxluğu.
- 4) Ailənin rifahı;
- 5) İnsanın şəxsiyyətini və ətraf haqqında təsəvvürünü formalaşdıran təhsilin və mədəni dəyərlərin əlyetərliyi;
- 6) İctimai problemlərin həllində, insanın davranış qaydalarının qəbul edilməsində fərdin mövqeyinin nəzərə alınması;
- 7) Sosial mənsubiyyət, ictimai və mədəni həyatın bütün sahələrində fərdin tamhüquqlu iştirakının təmin olunması;
- 8) Müxtəlif, o cümlədən cəmiyyətdəki vəziyyət haqqında məlumatların əlyetərliyi;
- 9) İnsanın yaradıcılığına və özünüreallaşdırılmasına imkan verən rahat əmək şəraiti, müxtəlif fəaliyyətlərə stimullaşdıran, kifayət qədər vaxt verən qısaldılmış iş günü.

Həyat keyfiyyətini sosial sorğularla da qiymətləndirmək olar. İnsanın öz həyatından məmnunluğu həyat keyfiyyətinin subyektiv göstəricisi hesab olunur. Həyat keyfiyyətinin göstəricisi kimi insan inkişafı indeksini götürmək olar. Bu göstərici 3 meyar əsasında hesablanır: 1) Əhəlinin gəlirləri; 2) Ömür müddəti; 3) Təhsil səviyyəsi.

1) Əhəlinin gəlirləri. Əhəli gəlirləri dedikdə milli gəlirin pul, məhsul və xidmətlər şəklində cəmiyyət üzvlərinin sərəncamına keçən hissəsi nəzərdə tutulur. Əhəlinin əmək qabiliyyəti, malik olduqları sərvət, dövlət və digər təşkilatlardan olan ödəmələr gəlirlərin əsas mənbələri hesab olunur. İnsanlar əmək fəaliyyəti müqabilində əmək haqqı və mükafatlar, məvacib və sairə əldə edirlər. Malik olduqları sərvətlərin müqabilində isə sahibkarlıq mənfəəti, faiz, renta, dividend götürürlər.

Cədvəl 2.20

Əhəlinin ölkə üzrə gəlirləri

İllər			2014			2012-ci illə müqayisədə

						2016-cı ildə
Əhalinin gəlirləri, milyon manat			39360,7			130,6
Əhalinin hər nəfərinə düşən, manat						124,3

(Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2014, səhifə 121, 2017, səhifə 137)

Cədvəldən göründüyü kimi, 2016-cı ildə 2012-ci illə müqayisədə əhalinin gəlirləri 30,6 %, əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlər isə 24,3 % artmışdır.

2) Ömür müddəti.

Cədvəl 2.21

Təbii artımın, doğumun və ölümün ümumi əmsalları

İllər	Nəfər			Əhalinin hər 1000 nəfərinə		
	təbii artım	doğulanlar	ölənlər	təbii artım	doğulanlar	ölənlər
2006						
	112 063	165 643	53 580	12,5	18,5	6,0
2011	122 310	176 072	53 762	13,5	19,4	5,9
2012	119 452	174 469	55 017	13,0	19,0	6,0
2013	118 288	172 671	54 383	12,8	18,6	5,8
2014	114 855	170 503	55 648	12,2	18,1	5,9
2015	111 513	166 210	54 697	11,7	17,4	5,7
2016	102 816	159 464	56 648	10,6	16,5	5,9

Azərbaycanın statistik göstəriciləri, səhifə 83, 2017

Cədvəldən göründüyü kimi, 2016-cı ildə 2006-cı illə müqayisədə təbii artım 6,3 %, doğulanlar, 7,1 % artmış, əhalinin hər 1000 nəfərinə ölənlərin ayı 4,8 % azalmışdır.

3) Təhsil səviyyəsi.

Təhsil potensialı dedikdə, əhali və işçi qüvvəsinin uzun illər boyu topladığı təhsilin adam – il kəmiyyəti, insanda əks olunan biliyin məcmu başa düşülür. Bundan asılı olaraq əhali ali, orta ixtisas, orta, natamam təhsil qruplarına bölünür.

Həyat səviyyəsinin mühüm göstəricilərindən biri Ümumi Daxili Məhsul hesab olunur. Ümumi Daxili Məhsul ölkə daxilində istehsal olunmuş əmtəə və xidmətlərin dəyərini ifadə edir. Aşağıda MDB ölkələrinin ÜDM-sı verilmişdir.

Cədvəl 2.22

Ümumi daxili məhsul, milyard ABŞ dolları ilə

	2005	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Azərbaycan	13,2	52,9	69,7	74,2	75,2	53,0	38,0
Ermənistan	4,9	9,3	10,0	11,1	11,6	10,6	10,5

Belarus	30,2	54,9	63,4	72,4	75,8	53,5	47,2
Qazaxıstan	57,1	148,1	203,5	243,8	227,4	184,4	133,7
Qırğızıstan	2,5	4,8	6,6	7,3	7,5	6,6	6,6
Moldova	3,0	5,8	7,3	8,0	8,0	6,5	6,7
Rusiya	764,1	1525	2000	2233	2051	1332	1286
Tacikistan	2,3	5,6	7,6	8,5	9,2	7,9	7,0
Türkmənistan	17,2	22,1	35,2	41,0	47,9	35,7	36,6
Özbəkistan	14,3	39,3	51,8	56,8	62,7	66,7	67,2
Ukrayna	89,3	141,2	182,6	190,5	133,7	90,8	93,3

Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2017, səhifə 49, 384 Azərbaycan rəqəmlərdə 2017, 63

Azərbaycan respublikasında ümumi daxili məhsul 2016-cı ildə 2005-ci illə müqayisədə 2,9 dəfə yaxud 187,9 % artmışdır. Azərbaycan respublikasında ümumi daxili məhsul 2015-ci ildə 2005-ci illə müqayisədə 4 dəfə yaxud 301,5 % artmışdır. Azərbaycan respublikasında ümumi daxili məhsul 2015-ci ildə 2010-cu illə müqayisədə 0,2 % artmışdır. Azərbaycan respublikasında adambaşına düşən ÜDM 2016-cı ildə 3956 ABŞ dolları təşkil etmişdir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesabatına görə Azərbaycan respublikası 2016-cı ildə 106-cı yeri tutur.

Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığını iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisə etmək məqsəduyğun olar. Cədvəl 2.23-də iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə əmək məhsuldarlığı verilmişdir:

Cədvəl 2.23

İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə əmək məhsuldarlığı (2015-cı il)

	Ümumi əlavə dəyər (milyon manatla)	Əhali sayı (milyon nəfər)	Əmək məhsuldarlığı manat
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	3359,4	1,7	197611,8
Mədənçıxarma sənayesi	14370,2	0,04	359255
Emal sənayesi	2714,0	0,2	13570
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	734,7	0,03	24490
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	93,5	0,02	4675
Tikinti	6499,5	0,3	21665
Ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri	5387,8	0,7	7696,9
Nəqliyyat və anbar	3241,9	0,2	16209,5

təsərrüfatı			
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iasə	1312,8	0,06	21880
İnformasiya və rabitə	1087,7	0,06	18128,3
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	1580,7	0,03	52690
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	1850,7	0,09	20563,3
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	858,4	0,06	14306,7
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	373,0	0,06	6216,7
Dövlət idarəetməsi və müdafiə, sosial təminat	1695,7	0,06	28261,7
Təhsil	1947,1	0,4	4867,75
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	1137,9	0,2	5689,5
İstrahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	610,5	0,07	8721,4
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	665,5	0,1	6655
Fəaliyyət növləri üzrə cəmi	49521,0	4,8	10316,875

Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2017, səhifə 103, 394

Cədvəldən göründüyü kimi, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda məhsuldarlıq 197611,8 manat təşkil etmişdir ki, mədənçıxarma sənayesindən sonra ikinci yerdə durur.

Hazırda Azərbaycanda mənzilə sahiblik faizi beynəlxalq standartlarla müqayisədə çox yüksək olsa da, yeni mənzil bazarında, xüsusilə də Mənzil İnşaatı Dövlət Agentliyinin hədəf qruplarının iştirakçısı olduğu seqmentlərdə tələb təklifi üstələyir. Azərbaycan əhalisinin mənzil sahibi olmaq imkanlarının artırılması iqtisadi inkişafa, əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsinə, iqtisadi canlanmaya və yeni iş yerlərinin yaradılmasına səbəb olacaq, o cümlədən ipoteka bazarının inkişafına şərait yaradacaqdır. Azərbaycanda Mənzil İnşaatı Dövlət Agentliyinin yaradılması, mənzil təminatına artan tələbatı nəzərə alaraq, mənzil tikintisi sahəsində inkişafı

stimullaşdırmaq məqsədi daşıyır. Cədvəl 2.24 istifadəyə verilmiş yaşayış evlərindəki mənzillərin sayı və onların orta ölçüsü verilmişdir.

Cədvəl 2.24

İstifadəyə verilmiş yaşayış evlərindəki mənzillərin sayı və onların orta ölçüsü

	cəmi			ədən vətəndaşların şəxsi vəsaiti hesabına		
	ə ə r i n	ə ə ə	yaşayış ə ə ə ə	ə ə r i n	ə ə ə	yaşayış ə ə ə ə

(Azərbaycanda tikinti 2017, səhifə 198)

Cədvəldən göründüyü kimi 2016-cı ildə 2010-cu illə müqayisədə cəmi mənzillərin sayı 17 % azalmışdır, cəmi mənzillərin orta ölçüsü ümumi sahədə 24,4 % artmışdır, o cümlədən vətəndaşların şəxsi vəsaiti hesabına əldə olunmuş mənzillərin sayı 24,4 % artmışdır, cəmi mənzillərin orta ölçüsü ümumi sahədə 9 % artmışdır.

Cədvəl 2.25 FAO-nun minimum istehlak səbəti üzrə əsas növ ərzaq məhsullarının istehlakı normaları və Azərbaycan respublikasında onların faktiki istehlak ilə müqayisəsi verilmişdir:

Cədvəl 2.25

Qida məhsullarının istehlakı

Məhsul növləri	Təhlükəsizliyin Real Həddi (TRH)	Minimal fizioloji norma	Qida məhsullarının istehlakı (il ərzində hər nəfərə, kiloqram) 2016-cı il	Faktiki istehlakın minimal fizioloji normaya görə fərqi
Çörək və çörək məhsulları (una çevirməklə)kq	110	178,7	138,3	-40,4
kq	97	146		
ərəvəz və bostan məhsulları, kq	146	40		
Təzə meyvə, kq	113	11		
Ət və ət məhsulları, kq	82	42		
ə süd məhsulları (südə çevirməklə)litr	405	184,3		
Balıq və balıq məhsulları, kq	18,2	-		
, ədəd	292	183		
Şəkər və qənnadı məmulatları (şəkərə çevirməklə)	40	24,8		
Bitki yağları, kq	9	10		
ərə yağı, kq			-	

(FAO-nun məlumatlarına əsasən)

Cədvəldən də göründüyü kimi Azərbaycan respublikasının istehlak normaları FAO-nun istehlak normaları ilə müqayisə edəndə tərəvəz və bostan məhsulları 66,6 kq, təzə meyvə 67,2 kq, süd və süd məhsulları (südə çevirməklə) 86,4 litr, şəkər və qənnadı məmulatları(şəkərə çevirməklə) 5,4 kq artıq istehlak olunur. Çörək və çörək məhsulları (una çevirməklə) 40,4 kq, kartof 73,7 kq, ət və ət məhsulları 8,5 kq, yumurta 25 ədəd az istehlak olunur.

İnsanın yaradıcılığına və özünüreallaşdırılmasına imkan verən rahat əmək şəraiti, müxtəlif fəaliyyətlərə stimullaşdıran, kifayət qədər vaxt verən qısaldılmış iş günü, 1 saat işə görə ödənilən orta əmək haqqı, 1 aylıq orta əmək haqqı həyat keyfiyyətini müəyyən edən göstəricilər hesab olunur.

İEO-də əhalinin gəlirləri

Cədvəl 2.26

Ölkə	İş həftəsi, saat	1 saat işə görə ödənilən orta əmək haqqı (ABŞ dolları)	1 illik orta əmək haqqı	1 aylıq orta əmək haqqı
Almaniya	25,6	35,33	40000	3333
Niderland	25,7	42,67	47000	3917
Fransa	26,8	34,26	44072,4	3673
Avstriya	27,5	36,63	48352	4029
Belçika	27,8	38,90	44000	3667
İrlandiya	28,3	45,53	51000	4250

Danimarka	28,8	48,82	46000	3833
Lüksemburq	30,1	46,78	44000	3667
Finlandiya	30,3	33,63	48912	4076
İngiltərə	31	31,27	46529	3877
İsveçrə	35		50000	4167
Norveç	33		44000	3667
İsveç	36		38000	3167
İtaliya	36		34000	2833
Avstraliya	36		45000	3750
ABŞ	32	30	42000	3000
Yeni Zelandiya				

Mənbə: BVF

Cədvəldən göründüyü kimi, ən qısa iş həftəsi 25,6 saat olmaqla Almaniyada olmaqla, 1 aylıq orta əmək haqqı 3333 dollar təşkil edir. Bu ölkədə iqtisadi böhranlar zamanı qısa iş günündən istifadə olunur. İqtisadi böhranlar zamanı dövlət işçiləri ixtisarlardan qorumaq məqsədilə qısaldılmış iş gününə keçid təmin olunur. Təxminən dörd mütəxəssisdən biri natamam iş gününə keçir. Dövlət proqramları çərçivəsində işçilərə itirilmiş məbləği kompensasiya edir.

ABŞ-da 1 saat işə görə ödənilən orta əmək haqqı 25 dollar təşkil edib 1 aylıq orta əmək haqqı 3000 dollar təşkil edir. İtaliyada iş həftəsi 36 saat olmaqla 1 aylıq orta əmək haqqı 2833 dollar təşkil edir. İşçinin iş saati artırılarsa işverənə cərmə də tətbiq oluna bilər.

İsveçdə iş həftəsi 36 saat olmaqla 1 aylıq orta əmək haqqı 3167 dollar təşkil edir. Bu ölkədə həmkarlar ittifaqı mühüm rol oynayır. Təşkilat iş gününün azaldılmasına üçün tədbirlər görür. Distant məşğuliyyət və sərbəst qrafik mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Natamam iş gününə qadınlar üstünlük verdiyinə görə, bəzən, həmkarlar ittifaqı qadınların hüququnu müdafiə etmək məqsədilə iş gününü uzatmağa tələb edir.

Belçikada iş həftəsi 27,8 saat olmaqla 1 aylıq orta əmək haqqı 3667 dollar təşkil edir. İş zamanı müəyyən fasilələr də nəzərdə tutulmuşdur. Hər bir işçi əmək prosesində 1 illik fasilə götürə bilər. Bu fasilə zamanı sosial müavinətlər də verilir. Belçikada dekret 15 həftə davam edir. Ata uşağın dünyaya gəlməsi ilə əlaqədar 10 günlük məzuniyyət və uşağın dünyaya gəlməsi ilə əlaqədar onun 12 yaş tamam olana qədər istədiyi vaxt üç aylıq məzuniyyət götürə bilər.

1 saat işə görə ödənilən ən yüksək orta əmək haqqı 48,82 dollar olmaqla Danimarka olmuşdur. Avropada ən qısa iş günü demək olar Niderlandda müşahidə olunur. Bu ölkədə iş günü dörd gün çəkir. Bəzən uşaqly atalar üçün dörd günlük iş günü tətbiq edilir. Hətta uşaqly məzuniyyəti tək cə analara deyil, atalara da tətbiq edilir. 2000-ci ildə qəbul olan qanuna görə işçi saat hesabına keçib iş saatını azalda bilər, eyni zamanda səhiyyə sığortası və digər güzəştlərdən də istifadə edə bilər.

Danimarkada iş həftəsi 28,8 saat olmaqla 1 aylıq orta əmək haqqı 3833 dollar təşkil edir. Bu ölkədə işçilər sosial cəhətdən yüksək təmin olunub. İşsizliyə görə müavinət 2 il müddətində verilir.

Norveçdə iş həftəsi 33 saat olmaqla 1 aylıq orta əmək haqqı 3667 dollar təşkil edir. Bu ölkənin əmək qanunvericiliyi vətəndaşların maraqlarını yüksək səviyyədə təmin edir. Belə ki, kiçik yaşly uşaqların valideynlərinə iş saatlarını qısaltmaq hüququ verir. Hamiləliyə görə olan müvəqqəti işsizliklə əlaqədar qadınlar 43 həftə ərzində tam ödənişli məzuniyyət verilir. Bu ödənişlər tam əmək haqqı həcmində verilir. Əmək haqqının qismən verildiyi təqdirdə 53 həftəlik ödənişli məzuniyyət verilir. Qısa iş günü tətbiq olunduğuna görə hal olub, qadınlar bu hüquqlardan daha çox istifadə edirlər.

İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatına hesabatına görə isveçrəliylər dünyanın ən xoşbəxt xalqı hesab olunur. Əhalinin 33 %-i natamam iş gününü seçiblər. Əməkqabiliyyətli əhalinin 79 % işlə təmin olunub. Bu sənayenin inkişaf etdiyi ölkələrdə ən yüksək göstəricidir. Müqayisə üçün qeyd etmək olar ki, ABŞ-da 15-65 yaşları arasında əhalinin 67 % işlə təmin olunub.

Dünyada ən çox zəhmətsevər xalq kimi Cənubi Koreyanı və Yaponiyanı qeyd etmək olar. Bu ölkələrdə iş həftəsi 50-55 saat çəkir. İstirahət günləri demək olar ki, yoxdur. İşə gedib qayıtmaq bir neçə saat vaxt aparır. Yaponiyada karrosi adlı termin də meydana çıxıb. Bu qəfil ölüm mənasını verir. Həddindən artıq yorğunluqdan onlar demək olar ki, gənc yaşlarında iş yerində dünyalarını dəyişirlər.

Ümumilikdə, Avropa İttifaqında qısa iş gününə üstünlük verilir. Şirkətlərin əksəriyyəti 17⁰⁰-a qədər işləyir. Hətta mağazalar da 20⁰⁰-dan sonra bağlanır. Bazar günləri xidmət sahələrinin işçiləri də istirahət edir. Avropada 21 saatlıq iş həftəsinin

ardıcılları da artır. Onların fikrincə bu yanaşma işsizlik, həddindən artıq istehlak, karbonun böyük həcmdə atmosfərə tullanması kimi problemləri həll edə bilər. Avropanın “New Economics Foundation” hesabatında qeyd edilir ki, qısaldılmış iş həftəsi müasir həyatın qapanmış dairəsini yarmağa, yaranmış vəziyyətdən çıxmağa imkan verəcək. Qapanmış dairənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hamı yaşayır ki, işləsin, işləyir ona görə ki, qazanmaq istəyir, qazanır ona görə ki, daha çox istehlak etmək istəyir.

III FƏSİL. ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASININ YÜKSƏLDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

3.1. Dünya təcrübəsi və xarici ölkələrdə kənd təsərrüfatının inkişafının ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasının əsas istiqamətləri

Ərzaq təhlükəsizliyi indeksi 28 göstərici əsasında 109 ölkə üzrə hesablanıb. Ərzaq təhlükəsizliyi indeksi 0-100-ə qədər qiymət ilə ölçülür. 100 tam təhlükəsizliyin təmin olunmasını göstərir. İndeks ərzaq təhlükəsizliyidə dövlətin nə qədər effektiv siyasət yeritdiyini müəyyənləşdirir. Ərzaq məhsullarının əlçatanlığı və istehlak səviyyəsi, ərzaq məhsullarının mövcudluğu və kafiliyi, ərzaq məhsullarının keyfiyyət və təhlükəsizlik səviyyəsi indeksin üç əsas göstəricisi hesab olunur. The Economist

Intelligence Unit şirkətinin hesabatına görə 1990-cı ildən bu günə qədər aclıqdan əziyyət çəkənlərin sayı 200 min azalmışdır. Saxara səhrasından cənubda yerləşən Afrika ölkələrində ərzaq təhlükəsizliyi indeksi 1,5, Mərkəzi və Cənubi Amerikada 1,5, Asiya-Sakit Okean regionunda 1,8, Yaxın Şərq və Şimali Afrika 2,4, Şimali Amerika ölkələrində 0,1 punkt artmışdır. Cədvəldə 3.1-də bir sıra ölkələrin ərzaq təhlükəsizliyinin indeksi göstərilmişdir:

Cədvəl 3.1

Ərzaq təhlükəsizliyinin ölkələr üzrə reytingi

Reyting	Ölkələr	İndeks
	ABŞ	89.0
	Sinqapur	88.2
	İrlandiya	85.4
	Avstriya	85.1
	Niderland	85.0
	İsveçrə	84.4
	Kanada	84.2
	Almaniya	83.9
	Avstraliya	83.8
	Fransa	83.8
	Norveç	83.8
	İsveç	82.9
	Yeni Zelandiya	82.8
	Danimarka	82.6
	Rusiya	63.8
	Donimikana	56.8
	Qazaxstan	56.8
	Azərbaycan	56.6

The Economist Intelligence Unit

Reytingdən göründüyü kimi ABŞ-ın ərzaq təhlükəsizliyi indeksi 89.0 olmaqla bu siyahıda birinci yeri tutur. ABŞ subsidayalaşmış ixraca əsaslanır. ABŞ öz tələbatlarını tam ödəyib, dünyanın ən iri ərzaq ixracatçısı hesab olunur. Dövlət subsidiyalarının hesabına və irimiqyaslı istehsal hesabına ABŞ fermerləri istehsalı artırıb üstünlük əldə edə bilmişlər. Torpaq yerlərinə (uqodiyalarına) və onların xarakteristikasına görə ABŞ dünyanın kənd təsərrüfatı üçün ən əlverişli yerlərdən biri hesab olunur. Torpaq sahəsi 916 milyon ha təşkil edir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ABŞ-ın aqrar siyasətin prioritet istiqamətini təşkil edir. Bu istiqamət aşağıdakı mərhələlərə bölünür (31,s. 218):

- 1) kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının səmərəliliyinin yüksəldilməsi;

2) yerli məhsulların dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi;

3) fermerlərin gəlirlərinin müdafiə edilməsi.

ABŞ-da aqrar siyasətin əsas məqsədinə aşağıdakılar şamil edilir:

1) kənddə istehsal infrastrukturunun yaradılması;

2) kənd təsərrüfatında elmi – texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin tətbiq edilməsi;

3) ölkə daxilində məhsul istehsalı və satışının tənzimlənməsi;

4) ehtiyacı olanlara ərzaq yardımını göstərilməsi;

5) kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac proqramlarının subsidiyalaşması.

6) torpaq və su resurslarının qorunub saxlanması.

Sinqapurun ərzaq təhlükəsizliyi indeksi 88.2 olmaqla bu siyahıda ikinci yeri tutur. Ölkə tamamilə ərzaq məhsullarının idxalından asılıdır. Hətta su və qum da digər ölkələrdən gətirilir. Ölkənin ərazisi 1960-cı illərdə 581,5 km² təşkil edirdisə, 2017-ci ildə meliativ tədbirlər nəticəsində 719,9 km² təşkil etmişdir. 2030-cu ilə qədər 100 km² da artaraq 819,9 km² olacağı proqnozlaşdırılır.

İrlandiyanın ərzaq təhlükəsizliyi indeksi 85.4 olmaqla bu siyahıda üçüncü yeri tutur. İrlandiyada ÜDM-nin 80 %-i heyvandarlıqda cəmləşmişdir. İrlandiyada 140.000 ailə təsərrüfatı mövcuddur ki, hər birinin sahəsi 29 ha təşkil edir. Hər doqquzuncu nəfər kənd təsərrüfatı sahəsində çalışır. Avropa İttifaqında ərzaq ixracına görə 4-cü yer tutub, dünyanın 130-dan çox ölkəsinə məhsul ixrac edir. Şimal yarımkürəsində ən iri mal ixracatçısı hesab olunur. İxracın 98 %-i Avropa İttifaqına yönəlib. Qırmızı ətin tərkibində olan dəmir elementləri yarmalarda, tərəvəzlərdə olan dəmir elementlərindən 7 dəfə tez mənimsənilir. Qırmızı ətin tərkibində olan doymamış piy ürək üçün təhlükə törətmir. İrlandiyanın mal əti A, B vitaminləri, kalium, mis, sink, maqnezium, fosfat turşusunun duzu və orqanizmə üçün vacib olan bütün mikroelementlərlə zəngindir. İrlandiyanın qanunvericiliyinə əsasən heyvanların böyüdülməsində antibiotiklər və hormonlardan istifadə etmək qadağan olunduğuna görə yerli ət məhsulları yüksək keyfiyyəti ilə seçilir.

Avstriyanın ərzaq təhlükəsizliyi indeksi 85.1 olmaqla bu siyahıda dördüncü yeri tutur. Avstriyanın 84000 km² ərazisinin 67000 km² əkinçilik və meşəçilikdə istifadə

olunur. Bu sahənin yarısını meşələr, digər yarısını isə şumluq torpaqlar təşkil edir. Avstriyanın əsas hissəsi dağlıq olduğundan heyvandarlıq üçün daha əlverişli hesab olunur.

Niderlandın ərzaq təhlükəsizlik indeksi 85.0 olub, 5-ci yeri tutur. Ölkənin ərazisi 41,526 km² olub əhali sıxlığı 1 km² 496 nəfər təşkil edir. Uzun müddət kənd təsərrüfatı üçün kifayət qədər resurs qıtlığı olmasına baxmayaraq, Niderland hal-hazırda dünyada qida məhsullarının ikinci ən böyük tədarükçüsü hesab olunur. Fermerlər ən yeni texnologiyalardan istifadə edirlər. Sahələrdə torpağın, suyun və gübrələrin tərkibi barədə məlumatlar toplayan, hər bir bitkinin artımı barədə təhlil aparan pilotsuz traktor və kvadrakopterlərdən istifadə olunur. Adi sahələrdən 1 hektardan 18 ton kartof toplamaq mümkündürsə, Niderlandda tətbiq edilən müasir texnologiyalar sayəsində 1 hektar sahədən 40 tondan çox kartof toplamaq olar. 10 il bundan əvvəl qəbul olunmuş dövlət siyasətinə əsasən mövcud resursların 50 %-dən istifadə etməklə istehsalı 2 dəfə çox artırmaq nəzərdə tutulur. Tətbiq edilən yeni texnologiyalar sayəsində Niderland fermerləri suvarmaya çəkilən xərcləri 90 % azalda biliblər. İstixanaların fəaliyyətində pestisidlərdən demək olar ki, imtina ediblər. 2009-cu ildən başlayaraq isə quş fabriklərində, heyvandarlıq bazalarında antibiotiklər istifadəni 60 % azaltmışlar. Fermalar, istixanalar adətən emal zavodlarına, böyük şəhərlərə yaxın ərzaidə yerləşirlər. İstixanaların əksəriyyətinin sahəsi 70 hektar təşkil edir. Şimal qütbünə yaxın yerləşməyinə baxmayaraq, dünyada tomat ixracına görə lider ölkəyə çevrilib. Eyni zamanda kartof və soğan ixracına dünyada lider ölkələrindən biri, dünyada tərəvəz istehsalına görə ikinci ölkə hesab olunur. Dünya bazarına çıxarılan tərəvəz toxumlarının üçdə biri Niderlandın payına düşür. Bunun da əsas səbəbi aqrosənaye sahəsində lider sayılan Vaqeningq elm-tədqiqat institutu hesab edilir. Bu institutun nəzdində aqrostartaplar və təcrübə fermaları fəaliyyət göstərir.

Niderlandın istixana təsərrüfatları özləri enerji və gübrə, bəzən də satışa gedən hazır məhsul üçün qablaşdırma materialları da istehsal edir. Fermada il boyu optimal temperatur saxlanılır. İstilik geometral suların hesabına əldə edilir. Əgər fermanın sulanmasında orta hesabla 60 litr sudan istifadə edilsə, Niderlandda tətbiq edilən

texnologiyalar hesabına bu rəqəm 15 litrə çatdırılıb. Hər il pomidorlar yeni toxumlardan yetişdirilib, köhnə (сорта) tağlardan isə məhsul üçün yeşik hazırlamaq məqsədilə təkrar emala göndərilir. Fernalarda zərərvericilərlə mübarizə aparmaq məqsədilə zərərverici həşəratları məhv edən, ancaq pomidorlara ziyan verməyən Fotoselius Persimilis adlı gənələrdən istifadə edilir. Koppert Biologikal Systems zərərvericilərə qarşı bioloji vasitələrlə mübarizədə lider şirkət hesab edilir. Niderland toxum istehsalı ilə də məşhurdur. Təkcə 2016-cı ildə 1,7 milyard dollar məbləğində toxum xarici ölkələrə satılıb. Satılan toxumlar genidəyişdirilmiş toxumlar deyil, təbii yolla əldə edilmiş toxumlardır. Təklif edilən toxumların əksəriyyəti ki, zərərvericilərə qarşı sərbəst şəkildə mübarizə aparmaq qabiliyyətinə malikdirlər. 50 sent dəyərində olan pomidor toxumu 68 kiloqram dəyərində məhsul gətirir.

İsveçrənin ərzaq təhlükəsizliyi indeksi 84.4 olmaqla bu siyahıda altıncı yeri tutur. İsveçrənin kənd təsərrüfatında heyvandarlıq üstünlük təşkil edib yüksək məhsuldarlığı ilə seçilir. Bir inəyin sağım 4660 litr süd təşkil edir. Bu ölkədə ekoloji kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları mineral gübrələrdən və pestisiddən istifadə etmədiyinə görə məhsuldarlığın azalması nəticəsində itkilər olur və istehsalda bir çox proseslər əllə yerinə yetirildiyi üçün əlavə xərclər meydana çıxır. Bu xərclərin ödənilməsi üçün subvensiyalar verilir. Subvensiyaların həcmi bir hektara 750-3000 kron arasında dəyişir. Subvensiya almaq üçün istehsalçı ekoloji təmiz məhsul istehsalına dair beşillik plan hazırlayır. Bu plan rayon kənd təsərrüfatı idarəsində təsdiqlənir. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulunu yüksək qiymətə satmaq hüququ verən xüsusi nişan verilir.

Kanadada ərzaq təhlükəsizliyi indeksi 84.2 olmaqla 7-ci yeri tutur. Kanadada iqtisadi fəal əhalinin 15 %-dən çoxu kənd təsərrüfatında məşğuldur. Ölkədə təsdiq olunmuş Dövlət Planına əsasən ərzaq təminatının yüksəldilməsi əhalinin həyat səviyyəsinin əsas faktoru hesab olunur. Kanadanın statistikasına əsasən, əhalinin 10 %-i aşağı gəlirlərə malikdir. 6 yaşa qədər olan hər 10-cu ailə kifayət qədər ərzaqla təmin olunmur. 800 min ailə (əhalinin təxminən 8 %-i) aşağı səviyyədə ərzaqla təmin olunub. Kanadanın dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri ölkənin şimal regionlarında yaşayan əhalinin ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsidir. Belə ki,

ölkənin 60-cı paralelindən yuxarıda yerləşən Yukon, Nunavut, şimal-qərb regionlarında təxmini 110 min əhali yaşayır. Kanada eyni zamanda beynəlxalq və humanitar yardım göstərən təşkilatların üzvüdür. Belə ki, 1990-cı ilə nisbətən 2013-cü ildə Kanadanın kasıb və inkişaf etməkdə olan ölkələrə edilən yardımını 2 dəfə artaraq 5,2 milyard dollar təşkil etmişdir. Kanadada 900 dollardan aşağı alan azgəlirli əhali vergidən azad olunurlar (43).

Almaniyanın ərzaq təhlükəsizliyi indeksi 83.9 olmaqla bu siyahıda 8-ci yeri tutur. Almaniya Avropa İttifaqında süd istehsalına görə birinci yerdə durur. Bununla belə əməkqabiliyyətli əhalinin yalnız 1-2 % kənd təsərrüfatında çalışır. Yüksək məhsuldarlıq müasir aqro-sənaye texnologiyaların tətbiqi nəticəsində yaranır. Almaniyanın ərzaq təhlükəsizliyi istehlakçıların hüquqlarına, qida məhsullarının ekoloji təhlükəsizliyinin təminatına, ətraf mühitin qorunmasına yönəlmişdir. Avropa İttifaqında olduğu kimi Almaniya da ərzaq hüququnun 3 əsas prinsipi müəyyənləşdirilib:

- 1) səhiyyənin müdafiəsi (yalnız təhlükəsiz qida məhsulları satışa yararlıdır);
- 2) İstehlakçıların yalandan mühafizəsi;
- 3) Cəmiyyətin lazımı məlumatlandırılması.

Almaniyada ərzaq təhlükəsizliyinin prinsiplərini aşağıdakılar təşkil edir:

1) Ərzaq zəncirinin bütün həlqələri arasında əlaqələrin qurulması: Ərzağın keyfiyyəti bütün texnoloji zəncir üzrə müşahidə olunmalıdır. 2005-ci ildə ərzaq məhsulları, yem vasitələri, ilkin zəruri malları bir hüquqi normada birləşdirən kodeks qəbul olundu. Bu da istehsalın bütün sahələrində nəzarəti gücləndirməyə imkan verdi. Almaniya buna tarladan boşqaba qədər nəzarət adlandırırlar.

2) Sahibkarın məsuliyyəti: Hər bir istehsalçı öz məhsuluna görə şəxsən məsuliyyət daşıyır. Bu xüsusi intizam tələb edən ərzaq hüququnda da əks olunur. İstehsalçı müəssisənin məsuliyyəti qida xammalı müəssisəyə daxil olandan markalanmış və qablaşdırılmış məhsul müəssisəni tərk edəncə qədər davam edir.

3) Nəzarət: Alman istehsalçıları istifadə etdikləri xammallarının sənədlə təsdiqlənmiş mənşəyi, hara və hansı ərzaq məhsullarının göndərildiyi barədə məlumat verməlidirlər. Bu məlumatlar əsasında qida məhsullarının çirklənməyə

məruz qaldığı təqdirdə, onun səbəblərini aşkar etmək və müvafiq qərar qəbul etmək daha əlverişli olur.

4) Riskin müstəqil elmi qiymətləndirilməsi: 2002-ci ildə Almaniyada qəbul edilmiş qərara görə siyasi, elmi, ictimai təsirlərdən asılı olmayan ərzaq sahəsində insanların sağlamlığının və ətraf mühitin risklərinin qiymətləndirilməsi üçün xüsusi icraedici orqan yaradılıb. Bu qurum risklərin qiymətləndirilməsi üzrə Federal İnstitut adını alıb, həm Federativ Respublikada, həm Avropa İttifaqında mühüm rol oynayır.

5) Riskin qiymətləndirilməsi sahələri ilə menecmentin riskləri arasında səlahiyyətlərin bölünməsi: 2002-ci ildən bu qanun çərçivəsində həm Almaniya, həm Avropa İttifaqında təsdiqlənib. Müstəqil elmi nəticə hazırlanıb, iqtisadiyyatda, cəmiyyətdə, ətraf mühitdə məcmu risklərin minimallaşdırılmasına yönələn idarəetmə orqanlarına göndərilir.

6) Xəbərdarlıq: baş verə biləcək real təhlükələrə qarşı konkret tədbirləri nəzərdə tutur. Görüləcək tədbirlər daim yoxlanmalı və dəqiqləşdirilməlidir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təminatının bütün mərhələlərində istifadə olunan bu prinsip risklərin minimallaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

7) Riskin şəffaf kommunikasiyası: Elmi, iqtisadi, siyasi, kütləvi informasiya sahələrində risklər barədə məlumatların daimi mübadiləsini təklif edir. Almaniyanın ərzaq, kənd təsərrüfatı və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi nazirliyi istehlakçıların maraqlarını təmsil edən bir çox qeyri-hökumət və qeyri-kommersiya təşkilatları ilə sıx əməkdaşlıq edir.

Almaniyada 10 ildən az olmayaraq torpaq icarədarı təcrübəsinə malik olan şəxs kənd təsərrüfatı torpaqlarının alıcısı ola bilər. Almaniyada ekoloji kənd təsərrüfatı ilə kooperativlər və birliklər məşğul olur. Ölkədə 9 ekoloji kənd təsərrüfatı birliyi fəaliyyət göstərir.

İsveçin ərzaq təhlükəsizliyi indeksi 82.9 olmaqla bu siyahıda on ikinci yeri tutur. İsveçdə işləyən əhalinin 3 %-i kənd təsərrüfatında məşğul olmağına baxmayaraq, kənd təsərrüfatı məhsulları ilə özünü təmin etməklə yanaşı əksəriyyətini ixrac da edir.

Danimarkanın ərzaq təhlükəsizliyi indeksi 82.6 olmaqla bu siyahıda on dördüncü yeri tutur. Danimarkanın ərazisinin 55 %-ni kənd təsərrüfatında istifadə edilir.

Son dövrdə Avropa İttifaqında ekoloji təmiz məhsul istehsalında artım müşahidə olunmuşdur. Əgər 1995-ci ildə ekoloji təmiz məhsul istehsal edən müəssisələrin 6,6 min idisə, 2014-cü ildə bu rəqəm artaraq 23 min təşkil etmişdir. Bunun da əsas səbəbi ekoloji təmiz məhsula artan tələbat və ekoloji təmiz məhsul istehsalına yatırılan subsidiyalar olmuşdur. Almaniyada ənənəvi istehsaldan orqanik istehsala keçən ekomüəssisələr yerləşdiyi vilayətlərdən asılı olaraq xüsusi müavinətlər ala bilirlər. Hər bir istehsalçı yeni istehsal üsullarından istifadə etdiyinə görə xüsusi mükafat da alır.

Rusiya Federasiyasının ərzaq təhlükəsizliyi indeksi 63.8 olmaqla 43-cü yerdə dayanır. Rusiya Federasiyasının torpaq-resurs potensialı 1709 milyon hektar quru ərazi, 420 milyon hektar kontinental şelf təşkil edir. Yer kürəsinin 12,5 %-ni təşkil edir. Dünyanın qara torpaqlarının 55 %-i, şirin su ehtiyatlarının 50 %-i, dəyəri 30 trilyon dollar məbləğində qiymətləndirilən iynəyarpaqlı meşələrin 60 %-i Rusiya Federasiyasında yerləşir. Rusiya Federasiyası 1-1,3 milyard əhalinin ərzaqla təmin etmək qüdrətinə malik ölkə hesab olunur. Rusiya Federasiyası 2017-ci ildə rekord 128 milyon ton buğda ixrac etmişdir. Rusiya Federasiyası 2017-ci ildə Rusiya Federasiyası buğda ilə özünütəminetmə səviyyəsi 142 %, bitki yağlarına görə 146 %, kartofa 99%, şəkərə 95 % olmuşdur. 2014-cü ilin avqustundan Rusiya Federasiyasının tətbiq etdiyi kontorsaksiyalar nəticəsində xarici aqroşirkətlərə 120 milyard avro ziyan dəyib. Hal-hazırda qərb ölkələrindən olan ixrac 70 % əvəz edilib. Əvəzetmənin 60 %-i, ölkənin öz hesabına, 40 %-i isə MDB ölkələrinin payına düşür. Rusiya Federasiyasının ət məhsullarında 89 %, heyvandarlıqda 80 %, donuz ətində 90 %, quş ətində 95 %, şəkər üzrə 90 %, bitki yağları və balıq üzrə 85 %, tərəvəz üzrə 90 %, meyvə və giləmeyvə üzrə 33 % özünütəminetmə səviyyəsinə nail olunub. Dünyada olan şumluq torpaqların 10 %-i və şirin suyun 20 % -i Rusiyanın payına düşür. Dünyada buğda istehsalı 2 % düşməyinə baxmayaraq Rusiyada 2016-cı ildə buğda ixracı rekord 73,3 milyon ton təşkil etmişdir. Ölkədə əkin sahələri artıq 5 ildir ki, 5-6 % artır. Rublun düşməyi dollarla həyata keçirilən ixracı mənfəətli etdi.

Rusiyada əkinə yararlı 200.000 km² ərazi hələ də istifadəsiz qalır. Həmçinin qarğıdalının ixracı da son üç ildə 2 dəfə artaraq 6 milyon ton təşkil etmişdir.

ABŞ-da isə buğda ixracı 47 milyon ton təşkil etmişdir. Avropa İttifaqında buğda istehsalı ümumilikdə 150 milyon ton təşkil edib ki, onun yalnız 29 milyon tonu ixraca gedib. Nəticədə Rusiya Avropa İttifaqından çox buğda ixrac edəcəkdir. Rusiyanın məhsuldar hesab olunan Krasnodar və Rostov vilayətlərində məhsuldarlıq 44-45 senter/ ha təşkil edir. Avropa İttifaqında isə bu göstərici orta hesabla 54-55senter/ha təşkil edir. Rusiyada bu göstərici orta hesabla Avropa İttifaqından 2 dəfə az olub 27sentner/ha təşkil edir. 2017-ci ildə taxıl istehsalı 2016-cı illə müqayisədə 11 % artaraq 134,1 milyon ton təşkil etmişdir. Bununla da 1978-ci ilin SSR-in rekordu olan 127 milyon tonu keçmişdir. Əsas səbəbi əlverişli havanın şəraitinin olması və müasir texnologiyaların tətbiq edilməsi hesab olunur. FAO-nun məlumatlarına görə taxıl istehsalına görə Rusiya Çin, ABŞ və Hindistandan sonra dördüncü yer tutur. 2000-ci illə müqayisədə taxıl ixracını on dəfələrlə artırabilmişdir.

Qazaxstanın ərzaq təhlükəsizlik indeksi 56.8 olub 56-cı yeri tutur. Ölkənin 223 milyon hektar ərazisi kənd təsərrüfatı yerlərindən (uqodiyalar) ibarətdir. Bunun 24 milyon hektarı yalnız əkin üçün nəzərdə tutulub. Əhalisinin 47 %-i kəndlərdə yaşayır. Qazaxstan eyni zamanda ən iri taxıl ixracatçılarından hesab olunur. Un ixracına görə isə dünyada birinci yeri tutur. Qazaxstanın yalnız çörək və çörək məhsulları qəbul edilmiş tibbi normalardan yüksəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə adambaşına düşən əsas qida məhsullarının istehlakı qəbul edilmiş bütün minimum istehlak normalarını üstələyir. Ölkədə ildə adambaşına düşən süd məhsullarının norma üzrə istehlakı 260 kq təşkil edirsə, adambaşına düşən faktiki istehlak son illərdə 330 kq təşkil edir. Bununla yanaşı daxili bazarda süd məhsullarının ixracda payı aşağıdakı kimi olmuşdur: qatılaşıdırılmış süd 87 %, kərə yağı 39,3 %, natural pendir üzrə 18,1 % təşkil etmişdir. Aparılan təhlildən aydın olur ki, ət-süd məhsulları üzrə ərzaq təhlükəsizliyi aşağı səviyyədə təmin edilib.

3.2. Əhalinin gəlirləri, xərcləri və onun strukturu

Minimum əmək haqqı siyasəti işçilərin həyat şəraitini yüksəldir, yoxsulluq səviyyəsini azaldır və biznesin effektiv olması yönündə stimül yaradır. Azərbaycanda minimum əməkhaqqı ölkə prezidenti tərəfindən təyin olunur.

Cədvəl 3.2

Azərbaycanda pensiya səviyyəsinin əmək haqqı və yaşayış minimumuna nisbəti

Göstəricilər								2017
Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği								192,2
Orta aylıq nominal əmək haqqı (man)	331,5	364,2	398,4	425,1	444,5	466,9	499,8	
Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləğinin ə m ə	30,3	31	36,4	35,8	38,4	37,1	35,5	
Yaşayış minimumu	87	95	108	116	125	131	136	155
Yaşayış əmək haqqına nisbəti	26,2	26,1	27,1	27,3	28,1	28,1	27,2	
minimum əməkhaqqı	85	93,50	93,50	105	105	105	105	116

Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2017, səhifə 52, 53, 151

Yaşayış minimumu 2010-cu illə müqayisədə 2017-ci ildə 78,2 % yaxud 1,8 dəfə artaraq 155 manat təşkil etmişdir. Yaşayış minimumu 2010-cu illə müqayisədə 2018-ci ildə 98,9 % yaxud 1,9 dəfə artaraq 173 manat təşkil etmişdir. 2018-ci il üçün yaşayış minimumu ölkə üzrə 173 manat olaraq müəyyən olunub. 2006-cı illə müqayisədə 2018-ci ildə minimum əməkhaqqı 130 manat olub, 4,3 dəfə yaxud 333,3 % artmışdır.

Cədvəl 3.3

İşləyən əhaliyə dövlət tərəfindən verilən ayrı-ayrı müavinətlər
(Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Sosial Müdafiə
Fondunun məlumatlarına əsasən)

Göstəricilər								2010-cu illə müqayisədə 2016-cı ildə %
Uşağın anadan olmasına görə								
şəxslərin sayı, min								140,9
əbləğ, min manat								193,5
3 yaşına çatmayan uşaqlara qulluqla əlaqədar müavinət:								
şəxslərin sayı, min								98,9
əbləğ, min manat								211
əfn üçün müavinət:								
şəxslərin sayı, min								101,2
əbləğ, min manat								143,9

(Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2017, səhifə 151)

2016-cı ildə 2010-cu illə müqayisədə uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət 93,5 %, 3 yaşına çatmayan uşaqlara qulluqla əlaqədar müavinət 111 %, dəfn üçün müavinətlər 43,9 % artmışdır.

Cədvəl 3.4

Aztəminatlı ailələrə verilən ünvanlı dövlət sosial yardımı
(Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin məlumatlarına əsasən, ilin
əvvəlinə)

Göstəricilər								2010-cu illə müqayisədə 2016-cı ildə %
Ünvanlı dövlət sosial yardımı								72,5
Ünvanlı dövlət sosial yardımı								68,7

ərinin sayı,								
qadınlar								64,6
uşaqlar								70,1
əfərə düşən orta aylıq ünvanlı dövlət sosial yardımının								142,1

(Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2016, səhifə 159)

2016-cı ildə 2010-cu illə müqayisədə ünvanlı dövlət sosial yardımını təyin olunmuş ailələrin sayı 27,5 %, Ünvanlı dövlət sosial yardımını alan ailə üzvlərinin sayı 31,3 %, qadınlar 35,4 %, uşaqlar 29,9 % azalmış, bir nəfərə düşən orta aylıq ünvanlı dövlət sosial yardımının məbləği 42,1 % artmışdır.

Cədvəl 3.5

Yoxsulluq həddi və yoxsulluğun səviyyəsi

İllər								2016
əddi,								
səviyyəsi, ə								

Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2017, səhifə 155

2016-cı ildə 2005-ci illə müqayisədə yoxsulluq həddi 3,5 dəfə, yaxud 248,6 % artmış, yoxsulluq səviyyəsi 5 dəfə yaxud 23,4 % azalmışdır.

Əhalinin gəlir mənbələri, real və nominal əmək haqqı insanların maddi təminatının əsasını təşkil edir.

Cədvəl 3.6

Əhalinin gəlirləri və xərcləri (milyon manat/yekuna görə %)

İllər							2016	2005-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə %
əlirlər-cəmi								563
İlkin gəlirlər								641
ədən								
işçilərə əmək								391,8
	36,6	27,4	26,5	27,5	27,3	26,4	25,5	
sahibkarlıq								826,7

əaliyyətindən əlirlər	42,6	57,5	60,8	60	59,2	60,6	62,5	
ətdən ələn gəlirlər								15142,6
	0,08	1,5	2,3	2,5	3,1	2,7	2,3	
alınmış cari ər								264,1
	20,7	13,6	10,3	9,9	10,4	10,2	9,7	
ərclər-cəmi								611,1
								626,1
ərcləri								
	85	85,9	87	86,1	86,3	87,5	87,1	
ənilən cari ər								392,9
	15	11,4	11,7	12	11,5	8,5	8,4	
ətdən ənilən gəlirlər								
		2,7	1,2	1,8	2,2	2,3	3,2	
ənaətlər								361,5
ənaətlərin xərlərə nisbəti	23,9	33	41,5	34	28,1	19,4	14,1	
ə ərini yığımı								309,9
ə ərini yığımı								384,5

Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2017, səhifə 136

2016-cı ildə 2005-ci illə müqayisədə cəmi gəlirlər 5,6 dəfə yaxud 463 %, ilkin gəlirlər 6,4 dəfə yaxud 541 %, işçilərə əmək ödənişləri 3,9 dəfə yaxud 291,8 %, sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər 8,2 dəfə yaxud 726,7 %, mülkiyyətdən gələn gəlirlər 151, 4 dəfə yaxud 15042,6 %, alınmış cari transferlər 2,6 dəfə yaxud 164,1 %, cəmi xərlər 6,1 dəfə yaxud 511,1 %, son istehlak xərləri 6,3 dəfə yaxud 526,1 %, ödənilən cari transferlər 3,9 dəfə yaxud 292,9 %, qənaətlər 3,6 dəfə yaxud 261,5 %, qeyri-maliyyə aktivlərin yığımı 3,1 dəfə yaxud 209,9 %, maliyyə aktivlərinin yığımı 3,8 dəfə yaxud 284,5, mülkiyyətdən ödənilən gəlirlər 2016-cı ildə 2010-cu illə müqayisədə 2,5 dəfə yaxud 149 % artmışdır.

Alıcılıq qabiliyyəti əhalinin gəlirləri ilə onların tələbatı arasındakı nisbəti xarakterizə etməklə tələbatın ödənilmə səviyyəsini özündə əks etdirir.

Cədvəl 3.7

Əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlərinin alıcılıq qabiliyyəti, kiloqramla

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2010-cu illə müqayisədə 2015-ci ildə %
Buğda unu							168,7
Buğda çörəyi							133
Düyü							157,6
əmulatı							172,7
							127,9
ələm							133
							152,3
							200
ə, giləmeyvə							133,3
əti							124
əti							122,7
əti							147,5
Təzə balıq							138
							178,4
ə qaymaq							137,1
Mal-qara yağı							142,3
							151,4
ədəd							129
Qənd-şəkər tozu							152,9
ğı							127,8
							175,5

(Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2017, səhifə 187)

2016-cı ildə 2010-cu illə müqayisədə əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlərinin kiloqramla alıcılıq qabiliyyəti aşağıdakı kimi olmuşdur: Buğda unu 68,7 %, buğda çörəyi 33 %, düyü 57,6 %, makaron məmulatı 72,7 %, kartof 27,9 %, kələm 33 %, xiyar 52,3 %, pomidor 100 %, meyvə və giləmeyvə 33,3 %, mal əti 24 %, qoyun əti 22,7 %, toyuq əti 47,5 %, təzə balıq 38 %, süd 78,4 %, xama və qaymaq 37,1 %, mal-qara yağı 42,3 %, pendir 51,4 %, yumurta 29 %, qənd-şəkər tozu 52,9 %, bitki yağı 27,8 %, marqarin 75,5 % artmışdır.

Cədvəl 3.8

Ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin quruluşu (faizlə)

	2005	2010	2013	2014	2015	2016
Gəlirlər	100	100	100	100	100	100
o cümlədən:						
əmək gəlirləri (əmək haqqı)	53,6	59,8	58,6	59,1	59,1	59,3
sosial transferlər	11,6	15,1	16,1	16,0	15,8	15,9
kənd təsərrüfatı məhsulları və s. satışından gəlir	18,6	14,0		13,3	13,4	13,2

digər gəlirlər	16,2	11,1	11,4	11,6	11,7	11,6
----------------	------	------	------	------	------	------

(Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2017, səhifə 163)

2016-cı ildə 2005-ci illə müqayisədə əmək gəlirləri 5,7 %, sosial transferlər 4,3 % artmış, kənd təsərrüfatı məhsulları və s. satışından gəlir 5,4 %, digər gəlirlər 4,6 % azalmışdır.

Cədvəl 3.9

Sahələr üzrə gəlirlər və onların strukturu

(ayda hər nəfərə)

Sahələr	2015	2016
Gəlirlər – cəmi (man)	240,48	257,84
Muzdlu əmək fəaliyyətindən gəlirlər (əmək haqqı) (man)	78,16	86,27
Xüsusi çəkisi,%-lə	32,5	33,5
Sahibkarlıq fəaliyyəti və özüməşğulluqdan (man)	63,94	66,68
Xüsusi çəkisi,%-lə	26,6	25,9
Kənd təsərrüfatından gəlirlər (man)	32,12	33,92
Xüsusi çəkisi,%-lə	13,4	13,2
İcarədən gəlirlər (man)	1,71	1,76
Xüsusi çəkisi,%-lə	0,71	0,7
Əmlakdan gəlirlər (man)	0,53	0,54
Xüsusi çəkisi,%-lə	0,2	0,2
Alınmış cari transferlər (man)	38,03	40,87
Xüsusi çəkisi,%-lə	15,8	15,9
Pensiyalar(man)	32,16	34,73
Xüsusi çəkisi,%-lə	13,4	13,5
müavinət və sosial yardımlar (man)	3,88	4,11
Xüsusi çəkisi,%-lə	1,6	1,6
naturada sosial transferlər (man)	1,99	2,03
Xüsusi çəkisi,%-lə	0,8	0,8
Digər gəlirlər (man)	25,99	27,80
Xüsusi çəkisi,%-lə	10,8	10,8
digər ailələrdən alınmış gəlirlər (man)	19,69	21,10
Xüsusi çəkisi,%-lə	8,2	8,2

ölkə xaricindən göndərilən pul (man)	6,30	6,70
Xüsusi çəkisi,%-lə	2,6	2,6

(Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2017, səhifə 163)

Cədvəldən də göründüyü kimi 2016-cı ildə muzzdlu əmək fəaliyyətindən gəlirlər ən yüksək paya malik olub 33,5 % təşkil edir. Kənd təsərrüfatından gəlirlər isə 13,2 % təşkil edir.

Cədvəl 3.10

Əhalinin istehlak xərcləri (cəmi 2016)

Göstəricilər	İstehlak xərcləri, (ayda hər nəfərə, manat)	İstehlak xərcləri, (ayda hər nəfərə, faizlə)
Cəmi	264,69	100
Ərzaq məhsullarına	107,10	40,5
Alkoqollu içkilərə	1,47	0,6
Tütün məmulatlarına	3,61	1,4
Paltar və ayaqqabıya	17,89	6,8
Su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə	19,77	7,5
Ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa	24,24	9,1
Səhiyyə xidmətlərinə	12,86	4,9
Nəqliyyat xərclərinə	16,68	6,3
Rabitə xərclərinə	8,96	3,4
İstirahət və mədəniyyət xərclərinə	11,52	4,3
Təhsil xərclərinə	5,02	1,9
Məhmanxana, kafe, restoran və yeməxanaya	22,99	8,6
Digər mal və xidmətlərə	12,58	4,7

(Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2017,172,173)

Cədvəldən göründüyü kimi yaşayış yerləri üzrə istehlak xərclərində I yeri ərzaq məhsulları tutur. Ayda hər nəfərə, 107,10 manat təşkil edib, xüsusi çəkisi 40,5 % təşkil edir.

Əmək haqqının artımı tempi tarazlı və dinamik inkişafın meyarı hesab olunur. Maddi rifahla iqtisadi artım tempi arasında müqayisə orta aylıq əmək haqqı ilə ümumi daxili məhsulun və dövlət gəlirlərinin artım tempi arasında nisbətlərlə

müəyyənləşir. Ümumi daxili məhsulun artımını orta aylıq əmək haqqının artımı ilə baş verdiyini aşağıdakı elastiklik əmsalı ilə göstərmək olar:

$$K_{\Theta} = \frac{\dot{UDM}}{\Theta H}$$

Əmək haqqının differensiyası kvantil, desil, və mediana ilə də təhlil olunur.

Burada, ΘH_{kv}^{mak} - əhalinin 25 %-nin maksimal əmək haqqı səviyyəsi;

ΘH_{kv}^{min} - əhalinin 25 %-nin minimal əmək haqqı səviyyəsi;

K_{dif}^{Θ} - maksimum əmək haqqı olan 25 % əhalinin aşağı əmək haqqları arasında nisbətləri müəyyənləşdirir. Azərbaycan Respublikasında orta aylıq nominal əmək haqqı 2016-cı ildə 2005-ci illə müqayisədə 2,4 dəfə və yaxud 139,6 % artmışdır.

3.3. Ərzaq təhlükəsizliyinin yüksəldilməsi yolları

Ərzaq təhlükəsizliyinin təminatını yüksəltmək üçün ilkin olaraq daxili istehsalı artırmaq tələb olunur. Daxili istehsalı artırmaq üçün istehsalçılara vergi güzəştləri, güzəştli kreditlər, yardımlar, subsidiyalar verilməsi prioritet istiqamətlərdən hesab olunur.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində və məhsul istehsalının artırılmasında torpaqdan və sudan istifadə əhəmiyyətli rol oynayır. Respublikamızın torpaq fondunun 55,1 %-i və ya 4769,8 min ha kənd təsərrüfatına yararlı sahə təşkil edir (47). Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 1 897,5 min ha əkin və 237 min ha çoxillik əkmələr altında istifadə olunur. 1,8 min hektar yararlı torpaq sahəsi 726,8 min təsərrüfat subyektinin istifadəsində olub, onlardan 688,4 mini 5 hektara qədər torpaq sahəsinə malikdir, yaxud təsərrüfat subyektlərinin 94,7 %-nin əkin sahəsi 5 ha qədər təşkil edir. Təsərrüfat subyektlərinin 0,72 %-nin torpaq sahəsi 20 ha və daha çox sahəni əhatə edir. Göründüyü kimi təsərrüfat subyektlərinin əksəriyyəti xırda həcmli sahələrdə çalışır. Məhsul istehsalçıların əksər hissəsinin istifadəsində olan torpaq sahələrinin kiçik olması onları aşağıdakı problemlərlə qarşılaşdırır:

- 1) növbəli əkin sisteminin tətbiqi çətinləşir;
- 2) rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalına mane olur;
- 3) istehsal xərcləri artır;

- 4) iqtisadi səmərəlilik təmin edilmir;
- 5) məhsulun tədarükü və satışında çətinliklər yaranır;
- 6) müasir texnika və texnologiyaların tətbiqi mümkün olmur.

Ərzaq təminatında texniki təminat xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bölgələrdə də 450-dən çox özəl qurum və ya fiziki şəxs aqroservis fəaliyyəti ilə məşğul olur. Sahibkarların maliyyə resurslarının azlığı və kredit bazarına çıxış imkanlarının məhdudluğu kənd təsərrüfatında özəl servislərin yaradılmasına maneçilik törədir. Bunun nəticəsində, “Aqrolizing” ASC-nin xətti ilə ölkəyə gətirilmiş texnikanın az bir hissəsi lizing yolu ilə özəlləşdirilmişdir. İstehsalçıların 94,7 %-nin əkin sahəsi 5 ha qədər təşkil edir. Onların bahalı texnika almaq imkanı olmadığına görə könüllü olaraq 300-500 ha və daha çox torpaq sahəsi olan özəl təsərrüfatlarda birləşmələri məqsədəuyğundur. Həmin təsərrüfatlara texnika dəyərinin 15-20 %-i dövlət tərəfindən subsidiya formasında güzəşt edilməklə lizing yolu ilə satıla bilər. Dövlət tərəfindən belə dəstəyin olması istehsal kooperativlərinin yaradılmasına stimül verir. Bəzən “Aqrolizing” ASC-nin müəyyən etdiyi xidmət haqları analoji xidmət üçün fiziki şəxslərin aldığı haqdan yüksək olduğu üçün istehsalçılar üçün sərfəli deyil (50).

Ərzaq təminatında və heyvandarlığın inkişafında damazlıq mühüm rol oynayır. Respublikada maldarlıq üzrə 52, camışçılıq üzrə 7, qoyunçuluq üzrə 28, arıçılıq üzrə 33, quşçuluq üzrə 1 olmaqla cəmi 121 özəl damazlıq təsərrüfatı fəaliyyət göstərir. Son 3 ildə “Aqrolizing” ASC tərəfindən xarici ölkələrdən respublikamıza 9306 baş damazlıq düyə və 1321 baş cins keçi gətirilərək sahibkarlara 50 % güzəştə lizing yolu ilə satılmışdır. Bundan əlavə, 2011-ci ildə respublika üzrə 78216 baş inək və düyələr yüksək məhsuldar törədiciyə toxumları ilə süni yolla mayalandırılmış və onlardan 46855 baş bala alınmışdır. Aqrar emal sahəsində “Gilan Holding”, “Azərsun Holding”, “Miri Pak”, “Atena” süd zavodu, Xaçmazda “Qafqaz” konserv zavodu, “Dəvəçi Broyler” kimi şirkətlər fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanda heyvandarlığın intensiv inkişafına nail olmaq üçün başlıca məsələlərdən biri mal-qara arasında damazlıq işlərinin yenidən qurulması və yeni qaydada aparılması hesab olunur. Damazlıq işinin əsasını heyvandarlıqla məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərin şəxsi təşəbbüskarlığı və hüquqi-normativ aktlarda təsbit

olunmuş ümumi tədbirlər təşkil edir. Damazlıq işinin məqsədi, cinsindən və növündən asılı olmayaraq, kənd təsərrüfatı heyvanlarının genetik potensialını və məhsuldarlıq keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqdır. Azərbaycanda heyvandarlıq məhsullarının əsas hissəsi ailə və fermer təsərrüfatlarında istehsal edildiyinə görə südlük təsərrüfatlarda mal-qaranın cins tərkibi və məhsuldarlıq göstəriciləri damazlıq işinin müasir qaydada təşkil olunmasını və inkişaf etdirilməsini vacib və zəruri edir. Təsərrüfatlarda məhsuldar mal yetişdirmək tələbini ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi də gücləndirir.

Respublikada quşçuluğun daha da inkişaf etdirilməsi daima dövlətin diqqət mərkəzindədir. İllik istehsal gücü 55 min ton quş əti və 248.5 milyon ədəd yumurta olan 39 quşçuluq fabrikinin istehsal gücünün genişləndirilməsinə və əlavə olaraq 5 damazlıq, 1 əmtəəlik və 9 broyler fabrikinin istifadəyə verilməsinə son illər ərzində 98 milyon manat güzəştli kredit verilmişdir. Bu onu göstərir ki, Ərzaq Təhlükəsizliyinə dair Dövlət Proqramında 2015-ci ildə sənaye üsulu ilə quşçuluq fabriklərində 80 min ton quş əti və 1.3 milyard ədəd yumurta istehsalı proqnozunun yerinə yetirilməsi gözlənilir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində adambaşına orta hesabla 15-16 kq və daha çox quş əti istehlak edilir və maksimum normalara əsasən 280 ədəd yumurta istehlak olunmalıdır. Azərbaycan Respublikasında isə adambaşına 158 ədəd yumurta istehlak olunur (46).

Suvarmada damcılı və yağış yağıdırma metodlarından istifadə etmək olar. Bu metodlardan istifadə etməklə həm məhsuldarlığı artırmaq, həm də suya qənaət etmək olar. Damcılı suvarma sistemində yüksək məhsuldarlıq əldə olunur. Gübrəyə suya, işçi qüvvəsinə xeyli qənaət edilir. Su damladıcılar vasitəsi ilə birbaşa bitkilərin kök sistemində verilir. Bu metodlardan istifadə etməklə həm məhsuldarlığı artırmaq, həm də suya qənaət etmək olar. Damlama sistemi bitkilərin inkişafını və məhsuldarlığını artırır, qısa müddətdə böyük əraziləri optimal şəkildə suvarmağa imkan verir. Gübrə su ilə birlikdə bitkilərə ötürülür. Əgər fermanın sulanmasında orta hesabla 60 litr sudan istifadə edilirsə, bu metod vasitəsilə rəqəm 15 litrdən istifadə etmək kifayət edər. Yağış yağıdırma üsulu ilə suvarmada suvarma suyu çiləyici aparatlara müvafiq maşın və aqreqlərin köməyi ilə açıq və qapalı suvarma şəbəkəsindən müəyyən

olunmuş təzyiqlə havaya vurularaq, yağış şəkilində torpağa düşür, torpağı və bitkiləri nəmləndirir. Bu üsulu ilə suvarmanın üstünlükləri : torpaq qatı müntəzəm surətdə nəmləndirilir; suvarma bütövlükdə mexanikləşdirilir və avtomatlaşdırılır; torpağın strukturu olduğu kimi qalır; suvarma kiçik normalarla və tez-tez aparılır; suvarılan sahədə, atmosferin aşağı qatında əlverişli mikroiqlim yaradılır. Havanın nisbi rütubəti artır və belə vəziyyətdə bitki qatındakı transpirasiya azalır, bitkinin normal inkişafı üçün əlverişli şərait yaranır; sahələrdə müvəqqəti suvarma şəbəkəsinə ehtiyacın yaranmır (bu da görülməli işin həcmi azaldır); sahələrə su ilə bərabər gübrə verilməsi də mümkün olur; sahələrin hamarlanmasına ehtiyac olmur; torpağın yalnız aktiv təbəqəsi islanır; sistemin faydalı iş əmsalı və torpaqdan istifadə əmsalı yüksək olur; və s. Yağışyağdırma ilə suvarmanın çatışmayan cəhətləri: maşın, aqreqat, qurğu və aparatların hazırlanmasına xeyli metal sərf edilir, əlavə istismar xərcləri artır; qurult suları yer səthinə yaxın olan sahələrdə tətbiq edilməsinin əlverişsizliyi; küləkli havada suvarma suyunun qeyri-bərabər paylanması; və s (47).

Suvarma əkinçiliyinin iqtisadi səmərəliliyinin təmin olunması kənd təsərrüfatı bitkilərindən sabit və yüksək məhsul əldə olunması ilə yanaşı, bütün ehtiyatlardan qənaətlə istifadə olunması, torpaqların meliorativ vəziyyətinin normal səviyyədə saxlanması, suvarmanın aqrotexniki və texnoloji cəhətdən düzgün və dəqiq aparılması və operativ idarə olunması yolu ilə əldə oluna bilər.

Əksər dövlətlərin aqrar siyasətinin əsas məqsədi sahibkarlığı inkişaf etdirmək yolu ilə ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına tələbatının əsasən daxili istehsal hesabına ödənilməsi hesab olunur. Əhalini ərzaq məhsulları ilə, sənayeni kənd təsərrüfatı xammalı ilə təmin etmək aqrar siyasətin vəzifəsidir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin etmək üçün isə intensiv inkişaf metodlarından istifadə etmək, daxili istehsalı artırmaq vacib şərtlərdən hesab olunur. Aqrar siyasəti həyata keçirərkən əhalinin artımı, dünyada kənd təsərrüfatının inkişaf səviyyəsi, təbii ehtiyatların azalması, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət səviyyəsi, idxal-ixrac imkanları nəzərə alınır.

Nəticə

Ərzaq təhlükəsizliyi hər bir insanın daimi sağlam və məhsuldar həyat tərzini üçün ərzaqla kifayət qədər təmin edilməsini nəzərdə tutur. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlətin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatının ölkədaxili istehsal hesabına təmin edilməsinə, minimum istehlak səbətinə daxil olan məhsulların azgəlirli təbəqənin tələbatlarının ödənilməsinə yönəlir. Tədqiqat nəticəsində aşağıdakı nəticələrə gəlmişəm:

1) 2016-cı ildə 2010-cu illə müqayisədə dənli və dənli paxlalıların istehsalı 53,2%, dənlik qarğıdalı 64,6 %, arpa (ilkin çəkiddə) 81,3 %, buğda 41,5 %, pambıqda 134 %, tütün 12,5 %, tərəvəz 6,8 %, bostan məhsulları 7,2 %, dən üçün günəbaxan 7,7 %, şəkər çuğunduru 24% artmışdır. Bununla belə taxılın 51%, tərəvəzin 45,4 %, bostan bitkilərinin 88 %, meyvənin 43,8 %, üzümün 43,8%, çayın 56,4 % potensial ehtiyatlarından istifadə olunur. Əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalında artım nəzərə çarpır. 2016-cı ildə 2010-cu illə müqayisədə ət (kəsilmiş çəkiddə) 23,4 %, süd 30,9 %, yumurta 36,6 %, yun 7%, barama 1080 %, bal 42,1 % artmışdır.

2) Bütün təsərrüfat kateqoriyalarında kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, faktiki qiymətlərlə cəmi 2016-cı ildə 2000-cu illə müqayisədə 406,3 %, yaxud 5 dəfə, bitkiçilik məhsulları 317,2 % yaxud 4 dəfə artmış, heyvandarlıq məhsulları isə 517,6% yaxud 5 dəfə artmışdır. Əsas ərzaq məhsullarının istehsalı, adambaşına 2016-cı ildə 2010-cu illə müqayisədə taxıl (təmiz çəkiddə) 42,2 %, şəkər çuğunduru (sənaye emalı üçün) 14,2 %, meyvə və giləmeyvə 112,1 % artmışdır.

3) 2016-cı ildə 2010-cu illə müqayisədə adambaşına ət və ət məhsullarının istehlakı 6,3 %, yumurtanın 20,6 %, bitki yağlarının 19,3 %, balıq və balıq məhsullarının 4,3 %, kartofun 32,4%, tərəvəz və bostan məhsullarının 22,4 %, meyvə və giləmeyvənin, üzümün 20,3 % artmışdır. 2016-cı ildə norma ilə müqayisədə çörək və çörək məhsulları (una çevirməklə) 9,6 %, kartof 42,6%, tərəvəz və bostan məhsulları 9,9 %, meyvə və giləmeyvə 70 %, ət və ət məhsulları 6,3 %, süd və süd məhsulları 16,5 %, yumurta 3,3 %, şəkər və qənnadı məmulatları (şəkərə çevirməklə) 73,6 %, bitki yağları, marqarin və digər piylər 7,1 % artıq istehlak olunmuşdur.

4) İstənilən dövlətin milli iqtisadiyyatı təhlil edilərkən birinci növbədə vətəndaşların vəziyyəti, onların həyat səviyyəsi nəzərdən keçirilir. Həyat səviyyəsi bütövlükdə əhalinin tələbatının ödənilmə dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Həyat səviyyəsi insanların maddi, mənəvi, sosial tələbatlarının ödənilmə səviyyəsini əhatə edir. Azərbaycan respublikasında ümumi daxili məhsul 2016-cı ildə 2005-ci illə müqayisədə 2,9 dəfə artmışdır.

5) Əhalinin həyat səviyyəsinin müəyyən edilməsində əmək haqqı mühüm yer tutur. Belə ki, Azərbaycan respublikasında orta aylıq nominal əmək haqqı 2016-cı ildə 2005-ci illə müqayisədə 2,4 dəfə yaxud 139,6 % artmışdır. 2016-cı ildə 2012-ci illə müqayisədə əhalinin gəlirləri 30,6 %, əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlər isə 24,3 % artmışdır. 2016-cı ildə 2010-cu illə müqayisədə ev təsərrüfatlarının əhalinin hər nəfərinə düşən aylıq gəlirləri cəmi gəlirlərdə 4 dəfə yaxud 300,3 %, əmək gəlirləri 4,4 dəfə 343,5 %, sosial transferlər 5,5 dəfə yaxud 445,3 %, bütün növ satışdan gəlirlər 2,8 dəfə yaxud 182,5 %, digər pul gəlirləri 2,9 dəfə yaxud 188,5 % artmışdır.

6) 2006-cı illə müqayisədə 2018-ci ildə minimum əməkhaqqı 4,3 dəfə yaxud 333,3 % artaraq 130 manat təşkil etmişdir. Yaşayış minimumu 2010-cu illə müqayisədə 2018-ci ildə 98,9 % yaxud 1,9 dəfə artaraq 173 manat təşkil etmişdir.

7) Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği cəmi 2017-ci ildə 2010-cu illə müqayisədə 91,4 %, yaşa görə 104,8 %, əlilliyə görə 65,7 %, ailə başçısını itirməyə görə 91,5 % artmışdır. 2016-cı ildə 2010-cu illə müqayisədə uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət 93,5 %, 3 yaşına çatmayan uşaqlara qulluqla əlaqədar müavinət 111 %, dəfn üçün müavinətlər 43,9 % artmışdır. 2016-cı ildə 2005-ci illə müqayisədə yoxsulluq səviyyəsi 5 dəfə azalmışdır.

8) Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas göstəricilərindən biri əhalinin əmanətlərinin artım dinamikası hesab olunur. Əhalinin banklardakı əmanətləri 2015-ci ildə 2010-cu illə müqayisədə ümumilikdə 3,1 dəfə artmışdır.

9) Həyat səviyyəsinin maddi rifahını səciyyələndirən göstəricilərdən biri də mənzil fondu hesab olunur. 2016-cı ildə 2011-ci illə müqayisədə əhalinin şəxsi mülkiyyəti ümumi sahədə 7,4 %, yaşayış sahəsində 8,1 %, orta hesabla əhalinin hər nəfərinə düşən mənzil sahəsinə ümumi sahədə 1,1 %, yaşayış sahəsində 0,8 % artım olmuşdur. İstifadəyə verilmiş yaşayış evlərinin ümumi sahəsi 2016-cı ildə 2010-cu illə müqayisədə 3,5 % artmışdır. O cümlədən vətəndaşların şəxsi vəsaiti hesabına əldə olunmuş mənzillərin sayı 24,4 % artmışdır, cəmi mənzillərin orta ölçüsü ümumi sahədə 9 % artmışdır.

10) Əhalinin təhsil səviyyəsi həyat səviyyəsinin mühüm göstəricilərindən hesab olunur. 2017-ci ildə 2006-cı illə müqayisədə ali təhsili olanların 7,6%, tam orta olanların sayı 4,8 % artmışdır. 2016-2017 tədris ilində ali təhsil müəssisələrində və doktoranturada təhsil alanların sayı 2005-2006-cı ilin tədris ili ilə müqayisədə 22,1 % artmışdır.

11) Həyat səviyyəsini səciyyələndirən göstəricilərdən biri də ömür müddəti hesab olunur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında 2016-cı ildə doğulanda gözlənilən ömür müddəti bütün əhali üzrə 75 il olub və bu göstərici kifayət qədər yüksək hesab olunur.

12) 2016-cı ildə 2006-cı illə müqayisədə təbii artım 6,3 %, doğulanlar, 7,1 % artmış, əhalinin hər 1000 nəfərinə ölənlərin sayı 4,8 % azalmışdır.

Aşağıdakı təklifləri tövsiyə olunur:

1. Suvarmada damcılı və yağış yağıdırma metodlarından istifadə etməyi təklif edirəm. Damlama sistemi qısa müddətdə böyük əraziləri optimal şəkildə suvarmağa imkan verir, bitkilərin inkişafını və məsuldarlığını artırır. Əgər fermanın sulanmasında orta hesabla 60 litr sudan istifadə edilirsə, bu metod vasitəsilə 15 litrdən istifadə etmək kifayət edər.

2. Maliyyə imkanlarının məhdudluğu fermerlərin kənd təsərrüfatı texnikasını almaq imkanlarını məhdudlaşdırır. Onların bahalı texnika almaq imkanı olmadığına görə könüllü olaraq 250-600 ha və daha çox torpaq sahəsi olan özəl təsərrüfatlarda birləşmələri məqsəduyğun olar. Həmin təsərrüfatlara texnika dəyərinin 15-20 %-i dövlət tərəfindən subsidiya formasında güzəşt edilməklə lizinq yolu ilə satıla bilər.

3. Yumşaq buğda sortları içərisində ən yüksək məsuldarlıq 8,0-10,0 t/ha olmaqla Qiymətli 2/17 sortundan, 8,0-9,0 t/ha olmaqla Əzəmətli 95, Nurlu 99, Qobustan, Tale 38, Yeganə, Zirvə 80, Fatimə sortlarından, bərk buğda sortları içərisində yüksək məsuldarlıq 7,5-8,5 t/ha olmaqla Yaqut, Əlincə 84, sortlarından istifadə etməyi təklif edirəm.

4. Beyləqan, Lənkəran, Qubada apardığım sorğular, müşahidələr nəticəsində məlum olub ki, fermerlər taxıl bitkilərinə vaxtında gübrə verməli olduqları halda səpin müddətində gecikmələrə yol verirlər. Həmçinin, taxıla verilən fosfor, kalium, azot gübrələri lazımi normalar uyğun verməli olduqları halda buna riayət edilmir. Bir çox hallarda gübrələrdən yalnız birini verirlər. Torpaqların suvarılmasında gecikmələrə yol verilir. Bütün bunlar məsuldarlığı aşağı salır.

5. Adi sahələrdən 1 hektardan 18 ton kartof toplamaq mümkündürsə, tətbiq edilən müasir texnologiyalar sayəsində 1 hektar sahədən 40 tondan çox kartof toplamaq olar. Əkindən əvvəl torpaqların analizini aparıb onda olan azot, fosfor, kaliumun və digər qida maddələrinin miqdarını müəyyənləşdirdikdən sonra fermerlərə bitkiləri əkmək tövsiyə olunur.

6. Kənd təsərrüfatının müdafiəsini xarakterizə edən göstəricilərdən biri olan subsidiyaların artırılmasını tövsiyə olunur. Bu da kənd təsərrüfatında həm istehsalı stimullaşdıracaq, həm də ərzaq təhlükəsizliyini zəruri səviyyədə təmin edəcək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 mart 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı”.

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 yanvar 2007-ci il tarixli “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyi haqqında” sərəncamı.

3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 10 fevral tarixli “Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyi sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” fərmanı.

4. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin “Aqrar sahədə islahatların sürətlənməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında” fərmanı, “Azərbaycan” qəzeti, 22 mart 1999-cu il, səhifə 1.

5. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin “Torpaq islahatı haqqında” 13 avqust 1996-cı il tarixli 482 sayılı fərmanı.

6. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin “İqtisadi islahatlar bizim strateji yolumuz, gələcəyimizdir” aqrar islahatlarla əlaqədar fikirləri, məsləhətləri, tövsiyələri, “Həyat” qəzeti, № 13, 4 iyul 1996-cı il.

7. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin “Başlıca vəzifə islahatları sürətləndirməkdir” aqrar islahatlarla əlaqədar fikirləri, məsləhətləri, tövsiyələri, “Həyat” qəzeti, № 16, 12 iyun 1997-ci il.

8. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 28 noyabr 2000-ci il tarixli fərmanı ilə qüvvəyə minmiş “Torpaqlardan istifadəyə və onların mühafizəsinə Dövlət nəzarəti haqqında Əsasnamə”.

9. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Heyvandarlığın cins tərkibinin yaxşılaşdırılmasına dövlət dəstəyi haqqında” Sərəncamı. Bakı şəhəri, 19 avqust 2015-ci il.

10. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların toxum, gübrə və damazlıq heyvanları ilə təmin edilməsinə əlavə dəstək verilməsi barədə” Sərəncamı. Bakı, 21 avqust 2008.

11. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər), Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı-poliqrafiya mərkəzi, 2004, 160 s.

12. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, Statistik məcmuə 2017.

13. Azərbaycanda tikinti (Statistik məcmuə), Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2017.

14. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 22 sentyabr 2008-ci il tarixli 226 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət vəsaiti hesabına idxal olunan damazlıq heyvanların 50 faiz güzəştə lizinq yolu ilə heyvandarlıqla məşğul olan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına satılması Qaydaları”.

15. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2005-ci il 31 mart tarixli 58 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Aqrolizinq” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinə məxsus kənd təsərrüfatı texnikasının hüquqi və fiziki şəxslərə lizinqə verilməsi və ya lizinq yolu ilə satılması Qaydaları”.

16. Aqrobiznes və ərzaq təhlükəsizliyi / İslam Qarayevin redaktəsi ilə. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. Bakı 2015, 365 s.
17. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2005-ci il 31 yanvar tarixli 11 və 12 nömrəli qərarları.
18. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2011-ci il 25 yanvar tarixli 17 nömrəli qərarı.
19. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”.
20. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
21. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2016.
22. Abbasov A.F. Ərzaq təhlükəsizliyi. Bakı 2007, 602 s.
23. Allahverdiyev H.B. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində ərzaq təhlükəsizliyi və onun tənzimlənməsi problemləri. İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika. Bakı, 2000, № 3-4, s. 71-76.
24. Ataşov B.X. Ərzaq təhlükəsizliyinin aktual problemləri. Bakı 2005, 336 s.
25. Ataşov B.X. Respublikada mərkəzləşdirilmiş ərzaq fondunun formalaşmasının bəzi aspektləri. Bakı 2000,
26. Ataşov B.X. Ərzaq bolluğu rəşional qidalanmanın açarıdır. Bakı, Qanun
27. Babayev Ə.P. İqtisadi nəzəriyyə, Mikroiqtisadiyyat 1, 2 Mezoiqtisadiyyat, Bakı:İqtisad Universiteti, 2009, 751 s.
28. Babayev Ə.P. İqtisadi nəzəriyyə Makroiqtisadiyyat 1, 2, Metaiqtisadiyyat, Transformasiya iqtisadiyyatı, Bakı:İqtisad Universiteti, 2009, 872 s.
29. Elsevər Kərimov, Bəşir Osmanov. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, 2004. 633 s.
30. İbrahimov E.R., Nuriyev C.Q., Əsgərov Ə.T., Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının Aqrar kursu. Bakı, “NUR-A”-2004, s. 360
31. İbrahimov Ə.Ə. Eroziya prosesinin torpaqların münbitliyinə və ümumiyyətlə ekoloji tarazlığa təsiri. Bakı, 1998, s. 65-70.

32. Əlibəyov N. Təsərrüfat subyektlərinin səmərəli fəaliyyətinin iqtisadi mexanizmi. Bakı “MBM” 2014, 403 s.
33. Xəlilov H.A. Milli ərzaq təhlükəsizliyi:bazar transformasiyaları və iqtisadi qloballaşma amilləri.Bakı, 2001, 176 s.
34. Quliyev E. Aqrar İqtisadiyyat. Bakı 2015, 320 s.
35. Niftullayev V.M. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı. Bakı 1996.
36. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” Bakı, 2008.
37. Kovda V.A. və B.Q.Rozanova.Torpaqşünaslıq (torpaq tipləri, onun istifadəsi və coğrafiyası), Moskva “Vıssşaya Şkola”, 1988, 367 s
38. Зыкова Н.В., О.В. Иконникова, Системный подход к продовольственной безопасности, Журнал «Экономика и предпринимательство, №10 (ч 3.) 2016.
- Терёшкина А.В. Зарубежный опыт обеспечения продовольственной безопасности // Nauka-rastudent.ru. – 2016. – No. 03 (027)

İnternet resursları

40. [http://www.theeconomist intelligence unit.](http://www.theeconomistintelligenceunit.com)
41. <http://www.agro.gov.az>
42. [http://agroecconomy.az.](http://agroecconomy.az)
43. [http://maliyye.gov.az.](http://maliyye.gov.az)
44. [http://economy.gov.az.](http://economy.gov.az)
45. [http://president.az.](http://president.az)
46. [http://foodsecurityindex.eiu.com.](http://foodsecurityindex.eiu.com) The Global Food Security Index
47. <http://FAO>

Шамилов Фейруз Фаиг оглы

«Продовольственная безопасность и уровень жизни населения»

Резюме

В диссертации раскрыты суть и значение продовольственной безопасности и уровень жизни населения. Так же, исследуются производство, нормы потребления, степень обеспечения сельскохозяйственной продукцией. Анализируется спрос на основные продовольственные продукты. Предложены современные методы орошения с целью повышения производительности сельскохозяйственной продукции. Предлагается использование высокопроизводительной пшеницы. Применение зарубежного опыта повысить продовольственную безопасность и уровень жизни населения.

В первой главе диссертационной работы проанализирована продовольственная безопасность, спрос населения и теоретические методы его удовлетворение. Здесь даны теоретические проблемы обеспечения

продовольственной безопасности, структуры системы продовольственной безопасности, уровень и образ жизни населения.

Во второй главе диссертаций исследовалось современное состояние аграрного сектора и уровень жизни населения. В этой главе рассматривается текущее состояние сельскохозяйственного производства, продовольственной безопасности в стране, качества жизни и показатели, которые его определяют.

В третьей главе диссертации изучены проблемы улучшения продовольственной безопасности. В этой главе рассматривается мировой опыт и основные тенденции в обеспечении продовольственной безопасности в зарубежных странах, доходы, расходы и их структура, а также пути улучшения продовольственной безопасности.

В конце магистерской диссертации результаты были обобщены и сделаны соответствующие предложения.

Shamilov Feyruz Faig

«Food security and living standards of the population»

Summary

The essence and significance of food security and living standards of the population are revealed in the dissertation. Also, production, consumption standards, and the degree to which agricultural products are provided are examined. The demand for basic food products is analyzed. Modern methods of irrigation with the purpose of increasing the productivity of agricultural products are proposed. The use of high-performance wheat is suggested. Application of foreign experience to improve food security and living standards of the population.

In the first chapter of the dissertation work, food safety, population's demand and theoretical methods for satisfying it are analyzed. Here theoretical problems of ensuring food security, the structure of the food security system, the level and lifestyle of the population are given.

In the second chapter of theses, the current state of the agrarian sector and the standard of living of the population were studied. This chapter examines the current state of agricultural production, food security in the country, the quality of life and the indicators that determine it.

In the third chapter of the thesis, problems of improving food security are studied. This chapter examines the world experience and the main trends in ensuring food security in foreign countries, incomes, expenditures and their structure, as well as ways to improve food security.

At the end of the master's thesis the results were summarized and the corresponding proposals were made.

ADIU-nin Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzinin magistrı
Feyruz Faiq oğlu Şamilovun 060404 - «İqtisadi nəzəriyyə» ixtisası üzrə «Ərzaq
təhlükəsizliyi və əhəlinin həyat səviyyəsi» mövzusunda yerinə yetirdiyi magistr
dissertasiyasına

Referat

Azərbaycanın gələcəyə hədəflənmiş uzunmüddətli inkişaf strategiyası uğurla reallaşır və sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələrini əhatə edir. Qarşıda duran ən başlıca vəzifələrindən biri aqrar sektorda baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərini gücləndirməkdən, bu sahənin respublikanın iqtisadiyyatında, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində rolunu daha da artırmaqdan, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi yollarından ibarətdir. Müasir dünyada gedən islahatlar proqramına uyğun olaraq, Azərbaycanın aqrar sahəsinin təkmilləşdirilməsinin təməli ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Onun elmi və təcrübə əhəmiyyətə malik olan iqtisadi islahatlar proqramına uyğun olaraq, torpaq və əmlakın

özəlləşdirilməsi aparılmış və kəndli sahibkarlar üçün əlverişli fəaliyyət mühiti yaradılmışdır. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq dissertasiyanın mövzusu xüsusi aktualıq kəsb edir.

Tədqiqat işinin əsas məqsədi ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin mahiyyəti, prinsipial xüsusiyyətlərinin elmi mahiyyətini açmaq, əhalinin həyat səviyyəsinin mövcud vəziyyətini tədqiq etmək olmuşdur. Məqsəd də vəzifələri açır: Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində yerli istehsalın rolunun artırılmasını imkanlarını öyrənmək və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətlərini müəyyən etmək, onun sosial-iqtisadi rolunu nəzəri cəhətdən qiymətləndirmək olmuşdur.

Tədqiqatın predmetini ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi və əhalinin həyat səviyyəsi təşkil edir. Tədqiqatın obyektini ərzaq təminatı və əhalinin həyat səviyyəsi yüksəldilməsinin yolları seçilmişdir.

Tədqiqat zamanı Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyindən götürülmüş məlumatlar, dərslilər, sorğular təşkil edir. Ərzaq təhlükəsizliyi probleminin mahiyyəti açıqlanmış, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin mahiyyəti və əsas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə cəhd edilmişdir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində aqrar sektorun rolu obyektiv qiymətləndirilmiş, onlar arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılığın səviyyəsi və dəyişmə meylləri müəyyənləşdirilmişdir. Yaşayış minimumu, pensiya təminatı, ünvanlı sosial yardım sistemini tədqiq etmək nəzərdə tutulmuşdur. Ölkə əhalisinin ərzaq təhlükəsizliyinin ilk növbədə yerli istehsal hesabına təmin edilməsi, sosial müdafiə tədbirlərin hazırlanması, yoxsulluğun azaldılmasına dair təkliflər öz müsbət təsirini göstərə bilər.

Ölkə əhalisinin minimum fizioloji qida norması həcmində tələbatının və onun istehlak qabiliyyətinin təmin edilməsi dövlətin əsas vəzifəsi hesab olunur. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlətin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatının ölkədaxili istehsal hesabına təmin edilməsinə, minimum istehlak səbətinə daxil olan məhsulların azgəlirli təbəqənin tələbatlarının ödənilməsinə yönəlir. Dövlətin milli iqtisadiyyatı təhlil edilərkən birinci növbədə vətəndaşların vəziyyəti, onların həyat səviyyəsi nəzərdən keçirilir. Həyat səviyyəsi insanların maddi, mənəvi, sosial tələbatlarının ödənilmə səviyyəsini əhatə edir.

Dissertasiya işində ərzaq təhlükəsizliyi və əhalinin həyat səviyyəsinin əhəmiyyəti və mahiyyəti açıqlanmışdır. İstehsal, istehlak normaları, kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin etmə səviyyəsi tədqiq olunaraq əsas ərzaq məhsullarına olan tələbatı təhlil olunmuşdur. Magistr işində kənd təsərrüfatı məhsullarının məhsuldarlığını artırmaq məqsədilə müasir suvarma texnologiyalarından, həmçinin yüksək məhsuldarlı buğda növlərindən istifadə edilməsinə dair təkliflər verilmişdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslində ərzaq təhlükəsizliyi, əhalinin tələbatı və onun ödənilməsinin nəzəri məsələləri təhlil edilmişdir. Burada ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin nəzəri problemlərindən, ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin strukturundan, əhalinin həyat səviyyəsi və həyat tərzinin mahiyyətindən bəhs edilmişdir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində aqrar sahənin mövcud vəziyyətinin və əhalinin həyat səviyyəsi tədqiq edilmişdir. Bu fəsildə kənd təsərrüfatı istehsalının mövcud vəziyyətinin təhlili, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin müasir vəziyyəti, həyat keyfiyyəti və onu müəyyən edən göstəricilər verilmişdir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslində ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasının yüksəldilməsi problemləri araşdırılmışdır. Bu fəsildə dünya təcrübəsi və xarici ölkələrdə kənd təsərrüfatının inkişafının ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasının əsas istiqamətləri, əhalinin gəlirləri, xərcləri və onun strukturu, ərzaq təhlükəsizliyinin yüksəldilməsi yolları təhlil olunmuşdur.

Ərzaq təhlükəsizliyi hər bir dövlətin iqtisadi və milli təhlükəsizliyinin tərkib hissəsi hesab olunur. Dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olub mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ərzaq təhlükəsizliyi iqtisadi, siyasi, ekoloji təhlükəsizliyin əsas elementi hesab olunur. Həyat səviyyəsi bütövlükdə əhalinin tələbatının ödənilmə dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Buna görə də dissertasiya mövzusu xüsusi aktualıq kəsb edir.

Magistr dissertasiyasının sonunda nəticələr ümumiləşdirilmiş və müvafiq təkliflər verilmişdir.

Magistr:

F.F.Şamilov

Elmi rəhbər:

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC-in)

«İqtisadi nəzəriyyə» kafedrasının müdiri,

iqtisad elmləri doktoru, professor

Babayev Ə.P.